

Спеціалізація
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ
Лекція 1
ЛЕКСИКОГРАФІЯ ЯК ГАЛУЗЬ ЛІНГВІСТИКИ

1. Об'єкт і предмет лексикографії.
2. Лексикографія як інтердисциплінарна галузь.
3. Функції словників і найважливіші поняття словникарства.
4. Основні принципи лексикографування.

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ: *словник, енциклопедія, лексикографія, металексикографія, лексикографічна критика, лексикографічна типологія, інтердисциплінарність лексикографії, функції словників, метамова словника, екстенсивні і селективні словники, основні принципи лексикографування.*

Рекомендована література:

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. — К. : ВЦ “Академія”, 2006. — 368 с.
2. Демська О. Вступ до лексикографії / О. Демська. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. — 266 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. П. Кочерган. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. — 368 с.
4. Кровицька О. Українська лексикографія : теорія і практика / Ольга Кровицька ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. — 175 с.
5. Полюга Л. М. Складові елементи словників: із досвіду лексикографа / Л. М. Полюга // Записки з українського мовознавства. Зб. наук. праць — Одеса, 2006. — Вип. 16. — С. 299—307.
6. Полюга Л. Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів / Л. Полюга // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць. — Львів, 2003. — Вип. 3. — С. 16—23. — Режим доступу: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_WorkTK_poluha_2003_01.htm
7. Тараненко О. О. Лексикографія // Українська мова: Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2004. — 824 с. — С. 296—297.

1. *Об'єкт і предмет лексикографії.*

Е. Сепір справедливо відзначав, що лексика – дуже чутливий показник культури народу, і зміна значень, втрата старих слів, створення чи запозичення нових – все це залежить від історії самої культури. Для спілкування людей, для їх спільної діяльності необхідне розуміння того, про що говорить інший, якою би мовою той не говорив. Мова народу – це його філософія і мораль, набір його духовних правил і законів, гармонія і вічно живе джерело національної поезії. Національна мова – це живий відбиток культури, історії та прагнень народу. Розвиток сучасного життя безпосередньо відображається у мові – виникають нові слова, терміни і вислови, міняється смисл старих слів.

Словникові твори з'являються на певному етапі розвитку мовної культури народу, коли, з одного боку, починає відчуватися потреба в загальному нормативному описі лексики мови, а з іншого – мова достатньо розвинута, щоб надати лексикографам засоби для такого опису.

Оскільки словниковий склад мови є певним “інвентарем” відповідної культури і, охоплений повністю, може розглядатися як її опис, то найбільшої взаємозалежності слід очікувати саме в сфері лексики, адже словник виражає значення, тобто по суті те, з чого і складається дана культура. Словники відіграють велику роль в духовній культурі, в них відображаються знання, якими володіє дане суспільство в певну епоху.

Виникнення лексикографії як галузі знань зумовлене потребами тлумачення незрозумілих слів. Лексикографія забезпечує кодифікування норм шляхом систематизування слів у словниках.

Лексикографія, на відміну від інших розділів мовознавства, безпосередньо не вивчає мовні одиниці. Її цікавлять методи і прийоми упорядкування цих одиниць з метою створення словників, які би забезпечували потреби мовців у спілкуванні.

Лексикографія (грец. *lexikon* — словник і *grapho* — пишу) – розділ мовознавства, що займається розробкою теоретичних засад укладання лексикографічної продукції, а також практичним створенням словників та енциклопедій.

Термін “лексикографія” має одночасно три значення:

- 1) наука, точніше, особлива область мовознавства, вивчає принципи укладання словників різних типів;
- 2) сама практика словникової справи, тобто процес укладання словників;
- 3) сукупність словників даної мови.

Словник – зібрання слів (а інколи морфем, словосполучень), розташованих у певному порядку (алфавітному, гніздовому), в якому з'ясовується значення мовних одиниць, наводиться різна інформація про них або переклад іншою мовою чи подаються відомості про предмети, що визначаються словами.

Незважаючи на те, що лексикографію вважають науково-прикладною дисципліною, вона має і практичну, і теоретичну частини.

ДИВ. ТАБЛИЦЮ АСПЕКТИ ЛЕКСИКОГРАФІЇ (стор. 2)

Практична частина цього розділу мовознавства — процес укладання словників, який охоплює такі основні етапи, як збирання даних, укладання тексту і видання словника.

Теоретична частина (**МЕТАЛЕКСИКОГРАФІЯ**) розробляє засади укладання словників різного типу для забезпечення доступу до інформації, яку вони містять.

До теоретичної частини української лексикографії відносять також:

- вивчення *історичного розвитку лексикографії*, традицій укладання словників в Україні, умов, які впливали на укладання словників у минулі часи;
- *лексикографічну критику*, що виявляється в оцінюванні словникової продукції;
- *лексикографічну типологію*, яка пов'язана з класифікуванням словників за різними ознаками відповідно до призначення;
- вивчення *різних аспектів використання словників* (у навчальному процесі, як довідкова система даних, як матеріал для розгортання наукових досліджень).

Теоретична і практична частини лексикографії тісно пов'язані між собою. Теоретична частина є методологічним, науковим і методичним підґрунтям для практичної, а практична частина забезпечує апробування теоретичних засад, положень і постачає необхідну інформацію щодо використання словників. Теоретична частина аналізує, систематизує і узагальнює цю інформацію, вносячи відповідні вдосконалення до засад укладання словників, а інколи й до теорії слова як мовної одиниці. Взаємодією теоретичної та практичної частин забезпечується поступальний розвиток лексикографії.

Предметом української лексикографії (словникарства, або словництва) є теоретичні засади і технологія укладання різних типів словників української мови.

Об'єктом української лексикографії є мовна система в усій своїй повноті і багатоаспектності: лексико-семантична галузь, морфологічна, фонологічна, фразеологічна, словотвірна тощо.

2. *Лексикографія як інтердисциплінарна галузь.*

ДИВ. ТАБЛИЦЮ.

Існує нерозривний зв'язок між лексикографією та іншими мовознавчими дисциплінами. З одного боку, вона становить матеріальну базу найрізноманітніших лінгвістичних досліджень, постачаючи для них перевірений і відповідно систематизований матеріал, без якого неможливе будь-яке серйозне науково-лінгвістичне узагальнення, а з іншого – своїми успіхами лексикографія завдячує розвиткові суміжних із нею галузей науки про мову, особливо лексикології та семасіології, які також об'єктом вивчення мають слово, лексико-фразеологічний склад мови. Саме тому серед існуючих галузей лінгвістичної науки лексикографія, в якій нерозривно пов'язані й взаємно зумовлені два аспекти – теоретичний і прикладний, практичний, – виступає здебільшого як науково-прикладна дисципліна.

На сучасному етапі розвитку мовознавства лексикографія стала *інтердисциплінарною галуззю*, яка перебуває на межі різних галузей наук, насамперед різних розділів мовознавства, семіотики та інформатики.

Лексикографія тісно пов'язана з *лексикологією*, яка забезпечує методику опису лексичної семантики та відображення парадигматичних і синтагматичних відношень між словами, що подаються в лексикографічних працях.

Для точного передавання вимови (транскрибування та вказування наголосу) лексикографія потребує даних *фонетики* та *орфоенії*,

для вказування супровідної граматичної інформації (*частина мови, рід, число, невідмінюване слово*) необхідні дані *морфології*,

для внесення у словник позначок щодо особливостей слова (типу *жаргонне, просторічне, фамільярне, діалектне, жартівливе, вульгарне* тощо) — дані *соціолінгвістики* та *стилістики*,

для розмежування полісемії й омонімії — дані *етимології*,

для укладання перекладних словників — дані *контрастивної лінгвістики* (зіставна (контрастивна) лінгвістика — напрям сучасного мовознавства. Базується на порівнянні синхронного стану двох (рідше трьох) мов. Основною її метою є визначення відмінностей і подібностей у структурі мов та вживанні їх одиниць, що сприяє вдосконаленню методики навчання іноземних мов і практики перекладу).

Лінгвістичні знання є лише одним із необхідних інструментів у лексикографічній діяльності. Опис лексичної семантики неможливий без взаємодії лексикографії (і лексикології) із *семіотикою* — вченням про знаки. Оскільки слово є одним із різновидів знака взагалі і мовного знака зокрема, то в процесі опису значення лексичної одиниці необхідно брати

до уваги загальні властивості знаків, загальні правила приписування значень знакам.

Останнім часом все більшого поширення набувають комп'ютерні технології створення словників. Тому лексикографія все більше взаємодіє з *інформатикою* — наукою, що досліджує функції, структуру та поширення інформації. Інформатика забезпечує методи та способи нагромадження лексикографічного матеріалу, обробку і передавання його за допомогою комп'ютерів та інших технічних засобів, створення комп'ютерних лексикографічних баз даних, які стануть основою для створення словників найрізноманітніших типів.

Укладання *термінологічних* словників певної науки вимагає також інформації із цієї галузі знань.

Лексикографія є окремим розділом мовознавства, який, крім вирішення теоретичних завдань щодо укладання словників, задовольняє практичні потреби суспільства у словниках різного типу.

Зв'язок між лексикографією та іншими мовознавчими і немовознавчими дисциплінами

ЛЕКСИКОГРАФІЯ								
МОВОЗНАВЧІ ДИСЦИПЛІНИ						НЕМОВОЗНАВЧІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ		
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	ФОНЕТИКА ТА ОРФОЕПІЯ	МОРФОЛОГІЯ	СОЦІОЛІНГВІСТИКА ТА СТИЛІСТИКА	ЕТИМОЛОГІЯ	КОНТРАСТИВНА ЛІНГВІСТИКА	СЕМІОТИКА	ІНФОРМАТИКА	ІНШІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

3. *Функції словників і найважливіші поняття словникарства.*

Словники виконують такі функції:

- *інформаційну* – дають можливість якнайкоротшим способом (через позначення) долучитися до накопичених знань;
- *комунікативну* – дають читачам необхідні слова рідної чи чужої мови;
- *нормативну* – фіксують значення і використання слів, сприяють вдосконаленню й уніфікації мови як засобу спілкування;
- *наукова лінгвістично орієнтована* – основне завдання словника у плані змісту – опис лексики мови, точніше – певних одиниць мови;
- *дидактична (просвітницька)* – словник слугує вивченню і рідної, і чужої мови.

У плані *змісту* завданням словника є опис лексики мови. У *функціональному* аспекті він є твором дидактичного характеру, яким читач користується для перевірки чи розширення своєї інформації про мову. У *структурному* відношенні словник характеризується розчленованим розташуванням матеріалу: кожному слову (чи групі слів) присвячено незалежний відрізок тексту, який складає словникову статтю.

ДИВ. ПРИКЛАД СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ

У лексикографії кожної мови формується особлива *МЕТАМОВА СЛОВНИКА* – набір типових формул при опису значень слів. Крім формул, метамова словника включає пояснення, позначки, види скорочень, умовні позначення.

ДИВ. ПРИКЛАД ЗІ СЛОВНИКА

Кожен словник характеризується певною концепцією, що стосується типу, обсягу словника і розробки у ньому різних лексикографічних параметрів, тобто відбору слів і їх аспектів, що пояснюються у словнику. *КОНЦЕПЦІЯ СЛОВНИКА* або імпліцитно зафіксована у самій структурі словника, або пояснюється експліцитно у ввідній статті до нього.

Відображення різних лексикографічних параметрів у конкретному словнику визначається специфікою мови, лексикографічною традицією відповідної країни, типом і призначенням словника, а також поглядами лексикографа.

Кожен параметр словника має певну типологію рішень, усередині якої лексикограф визначає свій вибір. Складання мовних словників потребує значної творчої напруги і важкої праці. Завдання не тільки в тому, щоб зібрати якомога більше слів і розташувати їх у алфавітному порядку. Важливим є доповнити кожне слово словниковою статтею, що дає його переклад чи тлумачення із урахуванням усіх можливих значень і способів використання.

При укладанні словника виникає проблема відбору, тобто співвідношення між поданою інформацією та загальними знаннями носіїв мови.

За обсягом і відбором одиниць обробки словник може бути:

- **ЕКСТЕНСИВНИМ** (таким, що намагається охопити максимальну кількість одиниць). Тлумачні словники певної мови, що намагаються охопити максимальну кількість одиниць;
- **СЕЛЕКТИВНИМ** (таким, що обмежує відбір залежно від обсягу і призначення словника). Тлумачний словник лінгвістичних термінів, орфографічний словник тощо.

Відбір слів та інформація про них ґрунтуються на аналізі текстів, зразків усного мовлення, які лексикограф моделює, існуючих словників і граматик, а також на власному мовному досвіді укладачів. Словникова стаття у своїй типовій формі є певним "рівнянням" між пояснюваним (ліва частина словника) і пояснювальним (права частина). Ліва частина містить одиницю обробки.

РОЗТАШУВАННЯ СЛІВ У СЛОВНИКУ МОЖЕ БУТИ АЛФАВІТНЕ АБО ГНІЗДОВЕ.

Двотомний "Фразеологічний словник української мови" (1984) Г. М. Удовиченка, який містить близько 7500 питомих та іншомовних ФО, — це найповніший словник національної фразеології для свого часу. Стаття становить ціле гніздо фразеологічних одиниць, їх форм, контекстів — реєстровий вислів, синоніми, варіанти, ілюстрації, покликання на вже проаналізовані звороти. Наприклад, під реєстровим фразеологізмом **бучу збити "закричати, залементувати"** міститься 17 фразеологічних зворотів. Тут не тільки **лексичні варіанти** ФО — *бучу підняти, забити бучу*, їх **граматичні форми** — *бучу здимати, зняти, бучу зчиняти, зчинити, збивати, збити бучу*, але й **синоніми** — *бурла бити, зводити колотнечу, зчинити гвалт, зчинити шарварок, наробити галасу, наробити крику* та ін. Проти такого "усуспільнення" фразеологічного матеріалу в рецензії на словник критично відізвався М. Мокієнко, оскільки воно спричинює "стирання семантичної відмінності" між об'єднаними ФО. Однак водночас таке розташування є дуже актуальною і сміливою спробою продемонструвати семантичні зв'язки української фразеології, пов'язати їх воедино саме системою смислу.

Об'єктом опису словника є мова. Слово як одиниця, що описана одночасно на різних рівнях мови і функціонує у мовленні, може бути охарактеризована у словнику за різними параметрами, наприклад, із точки зору смислового навантаження, семантичної структури, фразеологічних

зв'язків, граматичних, словотвірних, орфоепічних властивостей, частоти, правильності використання. Це і зумовлює існування різних типів словників.

Питання про типи словників, яке Л.В.Щерба вважав одним із найперших питань лексикографії, не тільки необхідне для розвитку теорії лексикографії, але й має безпосереднє практичне значення. Теоретично це питання важливе тим, що розподіл всього багатоманіття словників за певними типами дозволяє проводити порівняльні дослідження однотипних словників, оцінювати конкретні методи опису лексики в окремих словниках, що належать до одного типу, і вибирати найбільш вдалі прийоми представлення лексикографічної інформації в окремих типах словників.

Практичне значення типології словників визначається можливістю уніфікації та вдосконалення методів укладання однотипних словників. Інвентаризація усіх можливих типів словників дозволяє визначити межі власне лексикографії як області діяльності людини, а залежність методів створення словників від їх типологічних особливостей робить питання типології словників первинним, вихідним для всієї теорії і практики лексикографії.

4. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ

Принципами лексикографічного опису мовних одиниць вважаються критерії науково-аналітичних дій, методологічні основи, на яких ґрунтується приця словниківарів.

Досвід теоретичної та практичної лексикографії показує, що таких критеріїв за різними диференційними ознаками та на основі різних підходів можна виділити 5 наступних:

1. Спадкоємність лексикографічних творів.

Будь-які словники під час опису певного словникового матеріалу завжди спираються на існуючі лексикографічні традиції. Крім того, є непоодинокі випадки, коли словник, що з різних причин не відповідає первісному задуму укладачів, надалі виявляється корисним джерелом при створенні інших словників.

2. Значна роль суб'єктивного чинника при створенні словників.

Мабуть, не можна повністю виключити з лексикографії й індивідуально-стилістичний чинник. Талант видатних лексикографів різних країн, таких як Уебстер, Літтре, Ларусс, Даль, Щерба, Ожегов і багатьох інших, відбився зокрема і в тому, що створені ними словники несуть на собі відбиток їхньої особистої творчості, новаторства, неповторної індивідуальності стилю.

Наприклад, суб'єктивний чинник відіграє свою роль у процесі подання значень у словниковій статті багатозначних лексем; лише лексикограф може вирішити – який з методів обрати: *історичний*, коли розташування значень ґрунтується на етимологічному описі розвитку значень, а сучасні й найбільш вживані значення, таким чином, залишаються останніми в семантичній структурі; або *емпіричний*, що базується на сучасному розумінні актуальності того або іншого значення слова (що, природно, кожний лінгвіст і навіть звичайний носій мови бачить зі своєї точки зору).

3. Зумовленість жорстким прагматизмом.

Кожний словник завжди зорієнтований на певного читача, враховує особливості мов та потребу в певних лексикографічних працях у певний час. Інколи словник створюється виключно з утилітарних міркувань.

4. Нормативність у відборі лексики.

Виходячи з нормативно-стилістичних завдань словника, не можна дозволити необмежене використання в ньому ненормативних засобів мовлення, навіть тих, що широко трапляються в різних сферах слововживання. Не можна забувати, що словник безпосередньо пов'язаний із виробленням літературної норми мови в кожену епоху.

Разом із тим слід враховувати, що багатство мови виявляється перш за все в тому, що вона складається не тільки з нейтральних, стилістично не маркованих засобів. Принцип нормативності, якщо його розуміти діалектично, не може призвести до відсікання різних елементів, обмежених у функціональному плані в тому або іншому відношенні.

Ще Ф.де Соссюром, а після нього Е.Косеріу та їхніми послідовниками зазначено, що норма займає проміжне місце між живою стихією мовлення і строго фіксованими системними законами мови.

Тому нормативний словник покликаний вказати сучасні (чинні) норми слововживання, необхідно відбити також й усю різноманітність лексичної системи. Власне кажучи, у класичному розумінні нормативних словників не існує, що цілком співвідноситься з діалектикою розвитку як мов, так і лінгвістики – науки про мови.

5. Теоретична та практична багатоплановість лексикографічних творів.

Під час будь-якого наукового аналізу словникового складу мови завжди залишаються неврахованими деякі аспекти, що могли би подати певне явище в іншому вигляді, з іншої точки зору.

Філософсько-діалектична відносність лексикографічного опису мовних одиниць тягне за собою можливість існування великої кількості словникових творів.

Міністерство освіти та науки України
 Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
 кафедра української мови Інституту філології

Спеціалізація
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Лекція 2

Класифікація лексикографічних праць

1. Словники і енциклопедії.
2. Класифікація словників:
 - класифікація словників за метою укладання та функцією;
 - класифікація за характеристикою слова відповідно до сфери лексикографічного опису мови;
 - класифікація словників за нелінгвістичними критеріями.

Рекомендована література:

1. Гринчишин Д.Г. Здобутки відділу мовознавства в галузі лексикографії // Українська історична та діалектна лексика. – Київ, 1995. – Вип. 2. – С. 37-44.
2. Дослідження з лексикографії та лексикології. – К., 1965.
3. Дубічинський В.В. Лексикографія української мови: Конспект лекцій // Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – 56 с.
4. Дубічинський В.В. Українська лексикографія: Історія, сучасність та комп’ютерні технології: Навчальний посібник. – Х., 2004. – 164 с.
5. Кочан І.М., Токарська А.С. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. – Львів, 1992.
6. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Посібник для студентів вузів. – К., 2001.
7. Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. – Львів, 2005. – 175 с.
8. Лексикологія та лексикографія. – К.: Наукова думка, 1966.
9. Морковкин В.В. Идеографические словари. – М., 1970.
10. Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980.
11. Указ Президента України від 07.08.1999 р. № 967 «Про розвиток національної словникової бази» // Офіційний вісник України. — 1999. — № 32.
12. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем. — К., 2004.
13. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 265-304.
14. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003.

1. Словники й енциклопедії

У сучасному світі з великим потоком інформації людина не може обійтися без різних довідникових видань. Поруч із нелекسیкографічною довідnikовою продукцією (довідники, покажчики, атласи, календарі та ін.) важливу роль у отриманні необхідної інформації відіграють різні словники й енциклопедії.

На відміну від довідників, покажчиків, атласів тощо лексикографічні праці ґрунтуються на поясненні, тлумаченні певним чином систематизованих слів. До лексикографічних видань належать словники й енциклопедії.

Словник — довідnikове видання у формі книги чи компакт-диска (або іншого носія цифрової інформації), що містить зібрання слів або інших мовних одиниць з інформацією про їх будову, значення, написання, вимову, вживання, походження тощо чи з перекладом їх іноземною мовою.

Енциклопедія — довідnikове видання, у якому зібрані найістотніші відомості з усіх або окремих галузей знань, подані у формі доступного пояснення.

Словники відрізняються від енциклопедій змістовими і формальними ознаками. Оскільки вони подають значення слів та їх лінгвістичні характеристики, зокрема особливості будови, вимови, написання, сполучуваності, співвідношення з відповідними лексемами інших мов тощо, то до їх реєстру входять усі частини мови.

Найголовніша особливість енциклопедій полягає в тому, що в них пояснення понять, фактів і реалій містить насамперед нелінгвістичну інформацію як у текстовій, так і в зображальній формі (малюнки, фотознімки, карти, плани, діаграми тощо, а у електронних версіях також аудіо- та відеоматеріали). Це зумовлює включення до реєстру енциклопедій переважно іменників та іменникових словосполучень, у тому числі власних назв видатних осіб (персоналій), літературних та інших творів мистецтва, топонімів, назв історичних подій, рослин, хвороб та ін. Енциклопедична стаття містить деталізовані відомості, що охоплюють історичний і культурний контекст. Прикладом енциклопедії є «Українська Радянська Енциклопедія» в 17-ти томах, друге видання якої здійснено протягом 1977-1985 років. Це універсальний довідник з усіх галузей суспільно-політичного життя, науки, техніки, культури, історії. Поширені енциклопедії, що стосуються окремої галузі, наприклад «Енциклопедія кібернетики» у 2-х томах (Київ, 1973), «Енциклопедія українознавства» в 10-ти томах (перевидання; Львів, 1993-2000), «Географічна енциклопедія України» у 3-х томах (Київ, 1989-1993).

Усі лексикографічні праці часто називають словниками, поділяючи їх на лінгвістичні (філологічні) та енциклопедичні. Проте необхідно розрізняти поняття «енциклопедія» і «енциклопедичний словник». Зазвичай під терміном «енциклопедія» розуміють багатотомну працю, значно більшу від енциклопедичного словника (деякі енциклопедії містять 200 томів), з розгалуженою системою ілюстрацій (малюнків, схем, таблиць, діаграм тощо).

Енциклопедичний словник є лексикографічною працею проміжного типу, яка має ознаки і енциклопедії, і лінгвістичного словника, що виявляються в доборі реєстрових слів, особливостях укладання статей. Крім того, в енциклопедичних словниках ілюстрації до статей менш поширені або зовсім відсутні. До цього типу словників належать тритомний «Український Радянський Енциклопедичний Словник» (Київ, 1986-1987), який за обсягом і різноманіттям ілюстративного матеріалу наближається до енциклопедії, і «Країнознавчий словник-довідник» І. Дубовича (Львів, 2003).

Особливості лінгвістичних словників та енциклопедій поєднуються в лінгвокраїнознавчих і деяких термінологічних словниках. У *лінгвокраїнознавчих словниках* подають не тільки тлумачення понять, а й етнокультурну фоніву інформацію. У *термінологічних словниках*, насамперед політехнічних, як правило, з'ясовано сутність поняття, подано позамовну інформацію про нього.

Отже, лексикографічні праці представлені словниками, які містять лінгвістичну інформацію (про значення, будову слів тощо), та енциклопедіями, у яких подана нелінгвістична інформація (опис понять, фактів, подій) із залученням різних графічних ілюстрацій.

2. Класифікація словників

Слово як мовна одиниця має різні лінгвістичні характеристики, зокрема значення, фонетичний склад, морфологічну будову, словотвірну структуру, стилістичне забарвлення, сполучуваність, походження, частотність вживання тощо, тому укладають словники різних типів. Розроблення словникової типології і класифікування словників є важливою проблемою лексикографії. Нині не існує єдиної класифікації словників, що спричинене наявністю великої кількості критеріїв їх групування, найголовнішими з яких є мета укладання словника та його функція і характеристика слова відповідно до сфер лексикографічного опису мови.

а) класифікація словників за метою укладання та функцією.

Відповідно до мети укладання словників та їх функцій виокремлюють дескриптивні та прескриптивні (нормативні) словники.

Дескриптивні словники. У них зафіксовано усі наявні у окремій сфері лексеми, представлено повний їх опис за певними характеристиками. Тобто дескриптивні словники лише описують зафіксовані явища, і їх якість залежить від повноти й точності такого опису. Прикладом дескриптивного словника є «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (Київ, 1907-1909), мета якого — якнайширше представити слова живої народної мови та лексику творів українських письменників до 1870 року. Дескриптивними є словники діалектної лексики, етимологічні, жаргонні, сленгові словники та ін.

Прескриптивні (нормативні) словники. Вони подають кодифіковану норму формальних, семантичних та функціональних характеристик слів літературної мови. Прескриптивними ці словники називаються тому, що

представлена в них норма є обов'язковою для всіх користувачів літературної мови. До прескриптивних словників належить “Орфографічний словник української мови” АН України (Київ, 1994), у якому подано правописні норми. Нормативне спрямування має і “Словник української мови” в 11 томах (Київ, 1970-80), у якому вказано значення слів, їх стилістичне вживання, граматичні форми та наголос.

б) класифікація словників за характеристикою слова відповідно до сфери лексикографічного опису мови.

Ця типологія словників є багатоступінчастою. Відповідно до дихотомії «мова — мовлення» виокремлюють словники, що описують сферу мови і які описують сферу мовлення.

ба) словники, що описують сферу мови.

Ці лексикографічні праці описують різні одиниці мовної системи (найчастіше лексико-семантичні) у їх парадигматичних зв'язках. За дихотомією «діахронія — синхронія» їх поділяють на діахронічні словники і синхронічні словники.

Діахронічні словники. У цих словниках відображений розвиток одиниць мовної системи протягом тривалого часу. До них належать історичні та етимологічні словники.

Історичні словники подають історію всіх слів, що функціонували протягом певного часового проміжку, із вказівкою на виникнення нових слів та значень і на їх зникнення. Ці словники укласти досить складно. Щоб простежити звукові й семантичні зміни слова протягом певного часу, необхідно зафіксувати, проаналізувати і порівняти якомога більше контекстів його вживання в текстах пам'яток цього періоду. Відтак слова з цими змінами розташовують у хронологічному порядку. Семантичні зміни слів, що відбувалися протягом певного етапу розвитку мови, встановити важче, ніж звукові.

Досконалого історичного словника української мови ще не створено. Першою спробою розроблення такої праці в українському мовознавстві був короткий словник, укладений Є. Тимченком на основі 34-х джерел і 60-тисячної картотеки (поч. ХХ ст.). У 1930 і 1932 роках у Києві і Харкові вийшли друком два зошити першого тому «Історичного словника українського язика», створені в українській Академії наук. Під час укладання словника використано майже 400 стародавніх пам'яток, однак добір їх здійснювався некритично, мало задіяно рукописні джерела, а також пам'ятки XIV-XV ст. Недосконалість цього словника засвідчила, що для розроблення праці такого типу потрібно здійснити велику підготовчу роботу. Тому лексикографи почали створювати історичні словники порівняно невеликого періоду, близькі до синхронічних. Так, у 1977-1978 роках опубліковано двотомний «Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.» за редакцією Л. Гумецької, підготовлений в Інституті суспільних наук.

Протягом 1994-2003 років у львівському Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України за редакцією Д.Гринчишина вийшло десять

випусків історичного словника української мови XVI — першої половини XVII ст. Нині ця установа укладає словник української мови другої половини XVII—XVIII ст. Його створення уможливить підготовку і видання великого історичного словника української мови, який охопить всю задокументовану історію української лексики.

Різновидом історичного словника є «Трипільський прасловник української мови» Ю. Мосенкіса (Київ, 2001).

В **етимологічних словниках** представлено походження слів однієї мови, групи або сім'ї споріднених мов. Оскільки більшість коренів утворилася ще до появи письма, для визначення їх походження застосовують порівняльно-історичний метод. Він бере до уваги те, що звукова будова і значення слів протягом тривалого часу існування мови поступово змінюються, а це спричинює розпад прамови на окремі споріднені мови. Тому в словниковій статті подають також відповідники слів зі споріднених мов. Так встановлюють прадавні гіпотетичні форми слів — архетипи.

Перші два томи етимологічного словника української мови опубліковані протягом 1962-1982 років у Канаді. Його автором був Я.Рудницький. Чотиритомний «Етимологічно-семантичний словник української мови» Митрополита Іларіона (І. Огієнка) надрукований у Вінніпезі (Канада) 1970 року, хоча створений він був ще наприкінці 50-х років XX ст. Учені Інституту мовознавства НАН України уклали «Етимологічний словник української мови» в 7-ми томах, з 1982 по 2003 роки вийшло тільки чотири томи. До лексикографічних праць цього типу належить «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (Київ, 1985).

Історичні й етимологічні словники мають спільне завдання: подати розвиток лексичної одиниці.

Відмінність між ними полягає в тому, що історичні словники відтворюють звукову й семантичну історію окремого слова з моменту його виникнення, а етимологічні словники описують, як з'явилося певне слово, тобто вони з'ясовують походження слів шляхом співвіднесення сучасних лексичних одиниць із їх прадавніми формами (архетипами). Дані історичних словників використовуються під час укладання етимологічних, і навпаки. Матеріали етимологічних словників застосовують також для розмежування омонімії та полісемії, уточнення значення сучасних слів тощо.

Синхронічні словники. У цих лексикографічних працях представлена система мовних одиниць у їх статичній, тобто на окремому часовому зрізі. Залежно від кількості використаних мов синхронічні словники поділяють на одномовні та перекладні (двомовні або багатомовні).

Одномовні синхронічні словники. Серед них виокремлюють **лексичні, фразеологічні, граматичні, словотвірні, акцентологічні, орфоепічні та орфографічні.**

Лексичні словники. Вони подають характеристики мовної одиниці лексико-семантичного рівня, тобто слова. За охопленням словникового складу розрізняють повні лексичні словники і вибіркові лексичні словники — з обмеженим охопленням словникового складу.

Повні лексичні словники містять усі слова мови, зафіксовані у певний період. Серед них виокремлюють два типи.

1. Тлумачні словники. Головна їх мета — пояснити значення якомога більшої кількості слів певної мови (в тому числі й фразеологічних одиниць), подати приклади їх вживання в мовленні. У тлумачних словниках також представлено відомості про граматичні та стилістичні особливості слів.

Крім академічного «Словника української мови» в 11-ти томах (Київ, 1970-1980), що містить приблизно 134 000 реєстрових слів, за останні роки вийшли друком інші тлумачні словники: «Новий тлумачний словник української мови» В.Яременка і О.Сліпушко в 4-х томах (Київ, 1999), «Великий тлумачний словник сучасної української мови. В.Бусела (Київ, 2001) з реєстром майже 170 000 слів, у тому числі й тих, що увійшли в українську літературну мову протягом останнього десятиліття.

2. Тезауруси (гр. *thesauros* “скарб, скарбниця”). Вони близькі до тлумачних словників, їх завданням є найповніше охоплення лексичного складу мови. Оскільки повне відображення живої мови неможливе, тезауруси укладають лише для мертвих мов або для попередніх періодів розвитку живих мов, зафіксованих у писемних пам’ятках. До тезаурусів відносять також повні словники мови письменників. В українському мовознавстві наявні тільки словники мови письменників, близькі до тезаурусів: «Словник мови Шевченка» у 2-х томах (Київ, 1964), «Словник мови творів Г.Ф.Квітки-Основ’яненка» у 3-х томах (Харків, 1978-1979).

Словом «тезаурус» позначають також ідеографічні словники, що подають лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками, або полями) з перехресним групуванням. Групи лексем у таких словниках об’єднані за близькістю значень, родо-видовими відношеннями, наприклад *всесвіт — жива природа — рослинний світ, тваринний світ, людина і т.д.* В українській лексикографії словником-тезаурусом є «Украинский семантический словарь» М.Пещак, Н.Клименко, Є.Карпіловської та ін. (Київ, 1990).

Вибіркові лексичні словники укладають відповідно до певних характеристик лексем. Існує кілька типів таких словників.

1. Діалектні словники. Це словники тлумачного типу, у яких подана лексика територіальних діалектів, зокрема значення і вживання слів. Діалектні словники, у яких представлено всю діалектну лексику безвідносно до тематичного поділу, називають *загальними*. До них належать «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області» А.Москаленка (Одеса, 1959), “Словник поліських говорів” П.Лисенка (Київ, 1974), “Гуцульські говірки: Короткий словник”, укладений колективом Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича (Львів, 1997). Діалектні словники, в яких подано діалектну лексику лише певних тематичних груп, є *тематичними*. Наприклад, “Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністрів’я” А.Берлізова (Чернігів, 1958), “Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся” М.Никончука (Київ, 1979).

Як правило, діалектні словники створюють за диференційним принципом щодо норм літературної мови: вони містять лексику, відсутню в літературній мові або яка має морфологічні, словотвірні, семантичні та фонетичні відмінності. Основою для створення таких лексикографічних праць є матеріали польових діалектологічних експедицій — записи діалектного мовлення у вигляді текстів чи відповідей на запитання спеціально розробленої програми, фольклорні тексти і меншою мірою тексти художніх творів.

2. Термінологічні словники. У цьому типі вибіркового лексичних словників реєстр обмежується термінологією певної галузі (чи галузей) науки, техніки, мистецтва, торгівлі, спорту тощо. В українському мовознавстві створено термінологічні словники із різних галузей: «Словник ботанічної номенклатури» (1928), «Політичний словник» (Київ, 1971), «Філософський словник» (Київ, 1973), «Юридичний словник» (Київ, 1974), «Біологічний словник» (Київ, 1974), «Зоотехнічний словник» (Київ, 1977), «Комп'ютерний словник» (Київ, 1997). Серед термінологічних словників більш поширені праці перекладного типу, ніж тлумачного.

3. Словники жаргонів і сленгів. Вони представляють лексику соціальних діалектів, що виникає і функціонує у великих групах мовців (переважно молодіжних), об'єднаних спільністю інтересів, насамперед професійних, однаковими захопленнями чи уподобаннями (спорт, мисливство, рибальство, театр, філателія та ін.), тривалим перебуванням у певному середовищі (військова служба, навчання, виїзди на сезонні роботи, лікування в умовах стаціонару, ув'язнення тощо). В Україні здавна відомі такі жаргони: козацький, бурсацький, духівницький, різних професійних груп міського населення, проте словників жаргонів створено небагато. Нині існує лише три невеликі словники сучасних жаргонів: «Перший словник українського молодіжного сленгу» С.Пиркало (Київ, 1999), «Словник жаргону злочинців» О.Поповченка (Київ, 1996), «Короткий словник жаргонної лексики української мови» Л.Ставицької (Київ, 2003).

4. Словники аргю. Ці лексикографічні праці містять лексику штучно створеної умовної говірки невеликої соціальної або професійної групи. В українській мові існували аргю кобзарів, лірників (так звана лебійська, або шлепецька, мова), кушнірів, кожухарів, шаповалів, рашевців (бродячих торговців) тощо. Однак словників для цих аргю не укладено.

5. Словники власних назв, або ономастичні словники (рідше ономастикони). Їх укладають на основі реєстру індивідуальних найменувань окремих одиничних об'єктів. Залежно від типу власної назви виокремлюють *антропонімічні* словники (власних назв людей), *космонімічні* словники (власних назв небесних об'єктів), *топонімічні* словники (власних географічних назв), серед яких розрізняють *гідронімічні* (словники власних географічних назв водних об'єктів), *ойконімічні* (словники власних географічних назв населених пунктів) та ін. До словників власних назв належать «Довідник українських прізвищ» Ю.Редька (1969), «Словник власних імен людей» за редакцією Л.Скрипник (видання 5-те; Київ, 1976), «Словник гідронімів України» (Київ, 1979), «Топонімія східних районів Чернівецької області»

Ю.Карпенка (Чернівці, 1965), «Ім'я дитини в українській родині: Словник-довідник» Л.Белея (Ужгород, 1993), «Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ» А. Бурячка (Київ, 1996), «Словник географічних назв України (топоніми та відтопоніми прикметники)» В.Горпинича (Київ, 2002), «Словник імен богів давньоукраїнської міфології» В.Волочая (Вінниця, 2001).

Словники власних назв можуть бути етимологічними, наприклад «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» І.Железняк, А.Корепанової, Л.Масенко, О.Стрижака (Київ, 1985), і *перекладними*, наприклад «Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР» В.Нежнипапа (Київ, 1971) тощо.

6. Словники іншомовних слів. У них пояснюється значення слів іншомовного походження, зазначається мова, з якої або через яку було запозичено дане слово, вказується його звуковий склад і значення у цій мові та значення у мові, що запозичила дане слово. Одним із найповніших і найдосконаліших в українській лексикографії є «Словник іншомовних слів» за ред. О.Мельничука (видання 2-ге, виправлене і доповнене, Київ, 1986) з реєстром приблизно 25 000 слів. Існують також інші словники, зокрема «Словник чужослів» П.Штепи (Торонто, 1977), у якому автор спробував дібрати або створити до кожного слова іншомовного походження українські відповідники; «Словник іншомовних слів» С.Морозова і Л.Шкарапути (Київ, 2000); «Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові» О.Сліпушко (К., 1999).

7. Словники скорочень, або абревіатур. Вони охоплюють похідні слова, що утворені внаслідок абревіації, тобто поєднання скорочених компонентів (найчастіше асемантичних частин слова або окремих звуків) кількох слів. Такі словники містять як ініціальні скорочення, так і складноскорочені слова всіх структурних різновидів. Нерідко до реєстру словника долучають також найпоширеніші абревіатурні запозичення та умовні графічні скорочення. До лексикографічних праць цього типу належать «Словник скорочень в українській мові» за редакцією Л.Паламарчука (Київ, 1988), в якому розкривається значення понад 21 тис. скорочень, уживаних в українській мові; специфічний історичний «Словник скорочень у пам'ятках давньоруської мови» В.Денисюка (Київ, 2000).

8. Словники синонімів. У них подаються ряди слів, що перебувають в синонімічних відношеннях, тобто близьких або тотожних за значенням лексем. Словникові статті у таких лексикографічних працях найчастіше містять або лексичні синоніми із залученням слотвірних, або фразеологічні. Відомі й лексико-фразеологічні словники синонімів.

Одним із перших синонімічних словників був «Короткий словник синонімів української мови» П.Деркача (Київ, 1960). Досить багатий добір синонімів має «Словник синонімів української мови» А.Багмета (Нью-Йорк, 1982), проте він залишився незавершеним (надруковано лише перший том до літери П включно). Заслуговують на увагу «Практичний словник синонімів української мови» С.Караванського (Київ, 1993), «Словник синонімів

української мови» Л.Полюги (Київ, 2001). Одним із найповніших нині є двотомний «Словник синонімів української мови» (приблизно 9200 синонімічних рядів; Київ, 1999-2000). В українській лексикографії наявний і «Словник фразеологічних синонімів» М. Коломійця, Є.Регушевського (Київ, 1988).

Словники синонімів можуть бути перекладними, у яких до синонімічного ряду однієї мови добирається відповідний синонімічний ряд іншої, наприклад «Русско-украинский словарь синонимов» (Київ, 1995), а також *тлумачними*, в яких подаються синоніми із тлумаченням їх значення (в українській лексикографії відсутні).

9. Словники антонімів. Вони охоплюють слова, протилежні за значенням. Прикладом такого словника є «Словник антонімів української мови» Л.Полюги (видання 2-ге, доповнене та виправлене; частина 2; Київ, 2001). В Україні видано перший «Словник фразеологічних антонімів української мови» В.Калашника та Ж.Колоїз (Київ, 2001), у якому подано тлумачення значення фразеологізмів-антонімів, наведено синоніми до кожного з них і цитати із творів українських письменників.

10. Словники омонімів. У них вміщені слова, що однаково звучать чи пишуться, але мають різне значення. Словники омонімів є водночас і тлумачними, наприклад «Словник омонімів української мови» О.Демської та І.Кульчицького (Львів, 1996). Оригінальною лексикографічною працею є «Словник російсько-українських міжмовних омонімів» М.Кочергана (Київ, 1997).

11. Словники паронімів. Вони містять пароніми — слова, подібні за формою, але цілком або частково відмінні за значенням. До лексикографічних праць цього типу належить «Словник паронімів української мови» Д.Гринчишина та О.Сербенської (Київ, 1986).

12. Словники неологізмів. Їх укладають на основі реєстру нових слів, що недавно з'явилися в мові, новизна яких відчувається мовцями. Таким словником є «Нове в українській лексиці» Д.Мазурика (Львів, 2002). Словники неологізмів дають цінний матеріал для доопрацювання інших лексичних словників відповідно до змін у лексичному складі мови.

13. Стилістичні словники. У лексикографічних працях цього типу наведені слова, які мають додаткове експресивно-стильове забарвлення. Спробу укладання такого словника здійснив І.Огієнко, створивши «Український стилістичний словник» (Львів, 1924).

14. Інверсійні словники (зворотні, обернені). У них слова розміщені у зворотному порядку, за кінцевими літерами. Серед інверсійних словників розрізняють одно-джерельні — побудовані на основі реєстру одного словника, наприклад «Інверсійний словник української мови» (Київ, 1985), і різноджерельні — охоплюють слова, взяті з рівних словників (в українській лексикографії такі словники відсутні). Використовують їх переважно з науковою та навчальною метою.

До вибіркового лексичних словників належать також «Міфопоетичний словник східних слов'ян» Н.Слухая (Сімферополь, 1999), «Русско-английско-

русский и украинско-английско-украинский словарь цветов и оттенков» О.Виходця та З.Слобін (Одеса, 2004), двотомний «Частотний словник сучасної української художньої прози» (Київ, 1981), «Словник асоціативних норм української мови» Н.Бутенко (Львів, 1979), «Асоціативний словник української рекламної лексики» Т.Ковалевської (Одеса, 2001).

Фразеологічні словники. У них представлені фразеологічні одиниці. Відповідно до призначення фразеологічні словники поділяють на *реєстраційні, перекладні й тлумачні*, за способом подання фразеологічних одиниць — на *алфавітні, гніздові й комбіновані*. Ці лексикографічні праці охоплюють матеріал різного характеру. Так, у «Фразеологічному словнику української мови» Г.Удовиченка (Київ, 1984) вміщено різні групи фразеологізмів, зокрема ідіоми, синтаксично сталі словосполучення, приказки, прислів'я, сталі порівняння тощо. Найповніше українська фразеологія представлена у двох книгах «Фразеологічного словника української мови» (Київ, 1993), що охоплює приблизно 10 000 фразеологічних одиниць.

Існують комбіновані фразеологічні словники, наприклад «Словник фразеологічних синонімів» М.Коломійця і Є.Регушевського (Київ, 1988); «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека» Ю.Прадїда (Сімферополь, 1994), у якому поєднано ознаки фразеологічного, тлумачного, ідеографічного та перекладного словників; «Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу» В.Ужченка (Луганськ, 1993), для якого характерні особливості фразеологічних і діалектних словників. Значною мірою фразеологізми наявні і в лексичних словниках, насамперед тлумачних.

Граматичні словники. Вони подають граматичні характеристики словоформ. Граматичні словники поділяють на *морфологічні* (містять форми відмінюваних частин мови), *морфемні* (відображають морфемне членування слів або подають морфеми в алфавітному порядку) та *синтаксичні* (вказують на синтаксичну сполучуваність слів або містять переклад синтаксичних конструкцій).

До лексикографічних праць цього типу належать «Граматичний словник українських дієслів» у 2-х частинах Л.Алексієнка, І.Козленка (Київ, 1998-2000), «Морфемний аналіз: Словник-довідник» у 2-х томах І.Яценка (Київ, 1980-1981). «Словник українських морфем» Л.Полюги (Львів, 2001) поєднує словник морфемної будови і словник морфем. «Словник афіксальних морфем української мови» (Київ, 1998), укладений за допомогою комп'ютера колективом Інституту української мови НАН України, є частотно-валентним (у ньому вказано частоту вживання морфем і їх сполучуваність із іншими морфемами). «Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу: Словник-довідник» (Харків, 2003) В.Калашника та Ж.Колоїз є перекладним синтаксичним словником.

Словотвірні (дериваційні, словотворчі) словники. У таких словниках представлені або гнізда споріднених слів, побудовані залежно від ступеня їх похідності та відношень між твірними і похідними словами, або твірні

компоненти слова з їх семантичними та словотвірньо-функціональними характеристиками, які визначаються за взаємовідношенням словотворчої основи та форманта, адже окремо взятий афікс може мати кілька значень, може бути поліфункціональним. За словотвірним словником можна з'ясувати похідність слова. В українській лексикографії наявні «Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами — омографічними коренями» Є.Карпіловської (Київ, 2002), перекладний «Українсько-російський словотворчий словник» З.Сікорської (Київ, 1995).

Акцентологічні словники. Це словники нормативного наголошення слів. Прикладом такої лексикографічної праці є «Словник наголосів української літературної мови» М.Погрібного (Київ, 1959).

Орфоепічні словники. У них представлена літературна вимова слів. До цього типу словників належить «Орфоепічний словник української мови» у 2-х томах, укладений М.Пещак (Київ, 2001; 2003). Як правило, створюють комбіновані орфоепічно-акцентологічні словники, наприклад «Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник» за редакцією М.Жовтобрюха (Київ, 1973).

Орфографічні словники. Вони подають в алфавітному порядку нормативне написання слів та окремих їх форм. Лексикографічними працями цього типу є «Орфографічний словник української мови» за редакцією С.Головащука та В.Русанівського (Київ, 1975), «Словник-довідник з правопису та слововживання» (Київ, 1989), «Орфографічний словник української мови» Академії наук України (Київ, 1994), «Правописний словник» С.Головащука (Київ, 1999), «Орфографічний словник сучасної української мови» С.Музичук (Донецьк, 2003), «Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови» В.Бусела (Київ, 2003). Реєстр орфографічних словників, як правило, обмежений лексикою, що викликає труднощі при написанні, однак можливі й повні орфографічні словники.

Перекладні (двомовні або багатомовні) синхронічні словники. У цих словниках до реєстрових слів однієї мови подані відповідники іншою мовою (мовами), тобто здійснено їх переклад. Перекладними словниками є «Російсько-український словник» у 3-х томах, укладений колективом Інституту мовознавства АН УРСР (видання 2-ге; Київ, 1980-1981), «Новітній російсько-український словник» Т.Ковальової та Л.Ковриги (Харків, 2004), «Англо-український словник» М.Подвезька та М.Балли (Київ, 1974), «Великий англо-український словник» М.Зубкова (Харків, 2003), «Українсько-англійський словник» К.Андрусина та Я.Кретта (Саскатун, 1955), «Словацько-український словник» П.Бунганича (Братислава, 1985), «Болгарсько-український словник» І.Стоянова та О.Чмиря (Київ, 1988), «Українсько-угорський словник» Л. Катона (Будапешт, 1963), «Українсько-китайський словник» (Пекін, 1999), «Українсько-японський Японсько-український словник. Навчальний словник японських ієрогліфів» І.Бондаренка і Т.Хіно (Київ, 1998), словник «ЗМІ. Російсько-українсько-англійські відповідники» О.Бондаря та

І.Сафонові (Одеса, 2001), «Польсько-російсько-український словник» С.Левінської і Т.Старака (Київ, 1992) та ін.

Інколи в одній книзі подаються українсько-іномовний та іномовно-український словники, наприклад в «Російсько-українському та українсько-російському словнику» Д.Ганича та І.Олійника (Київ, 1996).

Деякі перекладні словники поєднуються з іншими типами словників. Наприклад, «Російсько-український словник соціально-економічної термінології» С.Воробйової та Т.Молодід (Київ, 1976), «Словник юридичних термінів (російсько-український)» (Київ, 1994), «Російсько-український хімічний словник» (Харків, 1990), «Англо-українсько-російський словник з інформатики, програмування, обчислювальної техніки» (Київ, 1995), «Англо-український словник медичних термінів» у 2-х томах (Одеса, 1996) є термінологічно-перекладними; «Русско-украинско-английский математический словарь» має ознаки перекладного, термінологічного і граматичного; «Ілюстрований медичний словник Дорланда» у 2-х томах (Львів, 2002-2003) являє собою тлумачно-термінологічно-перекладний словник; «Англо-українсько-російський словник усталених виразів» Л.Медведевої, Н.Медведевої (Київ-Тернопіль, 1992), «Російсько-український словник сталих виразів» І.Виргана, М.Пилинської (Харків, 2002), «Російсько-український словник сталих словосполучень» С.Головащука (Київ, 2001) — фразеологічно-перекладні; «Словарь служебных морфем русского языка» Г.Циганенко (Київ, 1982) — тлумачно-словотвірно-перекладний; «Сучасний російсько-український / українсько-російський словник + граматики» А.Грушевського та Г.Коляди (Донецьк, 2003), «Англо-український словник власних назв та імен» Т.Олійника (Тернопіль, 2000) є ономастично-перекладними; «Російсько-український словник синонімічних термінів» З.Боровця (Львів, 2000) — синонімічно-перекладний; «Українсько-англійський тематичний словник» К.Богуцького (Київ, 2001) — тематично-перекладний; «Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова» А.Лучик (Київ, 2003) – лексико-граматично-фразеологічно-перекладний.

бб) словники, що описують сферу мовлення. Вони відображають мовленнєвий аспект функціонування мови. У них представлено контекстні значення слів та словосполучень. До словників, що описують сферу мовлення, належать словники тропів, мови письменників, або авторські словники, конкорданси, словники рим (римівники), словники крилатих висловів, слововживань, труднощів мовлення, смислової сполучуваності слів, частотні, дитячої лексики.

Словники тропів. У них вміщені образні вислови різних видів. Серед словників тропів виокремлюють чотири типи.

1. Словники метафор. Фактично кожне слово може бути вжите в переносному значенні за певного контексту, проте більшість таких метафор є okazіональними. У словнику метафор подаються лише слова, переносне вживання яких уже усталене.

Метафоричного перенесення можуть зазнавати не лише окремі слова, а й лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля, тематичні групи. Так, систему термінів медицини використовують у публіцистичному стилі для опису економічних понять. Такі метафори теж вносять до словників цього типу. Вони описують типові способи метафоричного розуміння різних понять (наприклад, економіку можна розуміти як хвору людину, наркомана, паралітика тощо) і типи метафоричних моделей, знання про які використовують для розуміння різних понять. Джерелами для метафоричного перенесення є, наприклад, знання про бойові дії, медицину, подорожі, різні ігри, механізми, спорт та ін. На їх основі можна створити метафоричні моделі війни, медицини, гри тощо.

2. Словники епітетів. Це словники, у яких подано художні означення і обставини способу дії. До їх реєстру входять прикметники, прислівники, рідше іменники та словосполучення. Лексикографічні праці цього типу представлені «Словником епітетів української мови» С.Бибик, С.Єрмоленко, Л.Пустовіт (Київ, 1998).

3. Словники перифраз. Вони містять слова й усталені словосполучення, що є образними, описовими назвами предметів, явищ, істот, осіб тощо, позначених реєстровими словами. В українській лексикографії відомий «Короткий словник перифраз» М.Коломійця та Є.Регушевського (Київ, 1985).

4. Словники порівнянь. Їх укладають на основі порівнянь, виписаних із творів художнього і публіцистичного стилів. Реєстровими в цих словниках можуть бути або слова, що вказують на суб'єкт порівняння (те, що порівнюють), або слова, які вказують на об'єкт порівняння (те, з чим порівнюють).

Інколи укладають комбіновані словники тропів, що містять усі їх типи.

Словники мови письменників, або авторські словники. У них представлено лексико-фразеологічний склад усіх (кількох або одного) творів певного письменника (рідше багатьох авторів). Ці словники використовують для вивчення творчості письменника, дослідження відповідного етапу історії національної літературної мови і суспільної атмосфери того часу. Тому вони є основою для укладання історичних та інших словників.

За повнотою охоплення мовного матеріалу словники мови письменників поділяють на повні і вибіркові. У повних словниках (тезаурусного типу) зафіксовано усю лексику з усіх творів письменника. До них належать, наприклад, «Словник мови Шевченка» у 2-х томах (Київ, 1964), «Словник мови творів Г.Ф.Квітки-Основ'яненка» у 3-х томах (Харків, 1978-1979). Словники вибіркового типу подають мову творів письменника за додатковими ознаками, наприклад «Епітети поетичної мови Т.Г.Шевченка» В.Ващенко (1982), «Словник рим Є.П.Гребінки», «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» І.Огієнка (Вінніпег, 1961), «Словник мовознавчих термінів Івана Франка» Є. Регушевського (Сімферополь, 2002). Вибіркові словники завжди є комбінованими.

Конкорданси. У цих словниках зафіксовано вживання кожної словоформи і подано відповідний контекст. Конкорданси містять приклади

вживання усіх слів (і їх форм) в окремому творі або у всій творчості письменника. Вони являють собою різновид авторських словників. У словнику-конкордансі реєстровими є словоформи, а нижче подані приклади з ними у контексті фіксованої довжини. Приклади супроводжуються індексами, прив'язаними до конкретного достатньо повного видання, що дає змогу відшукати приклад у тексті твору. В українській лексикографії перший великий конкорданс видано за кордоном – “A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: В 4-х т.” (Нью-Йорк; Едмонтон; Торонто, 2001), укладений О.Ільницьким та Ю.Гавришем.

Словники рим (римівники). Вони подають ряди слів або словоформ із тотожними чи співзвучними кінцевими частинами. Розрізняють загальні словники рим, наприклад «Словник українських рим» А.Бурячка та І.Гурина (Київ, 1979), «Словник рим української мови» С.Караванського (Львів, 2004), і словники рим окремих письменників, наприклад «Словник рим Євгена Гребінки» І.Гурина (Миргород, 1982), «Словник рим Т.Г.Шевченка» С.Діброви (Сімферополь, 2004). Ці лексикографічні праці використовують поети з метою пошуку потрібних рим, а також спеціалісти з теорії літератури.

Словники крилатих висловів. Вони містять сталі словесні формули: влучні вислови, звороти мовлення видатних осіб, які набули узагальненого змісту (стали афоризмами) і подані як цитати з їхніх творів; окремі слова і словосполучення на позначення назв історичних та міфологічних подій, що набули переносного значення; власні імена історичних, міфологічних та літературних персонажів, які стали символічними, тощо.

В українській лексикографії словники крилатих висловів представлені такими працями: «1000 крилатих виразів української літературної мови» А.Коваль і В. Коптілова (Київ, 1964), «Крилаті вислови в українській літературній мові» А.Коваль і В.Коптілова (Київ, 1975), «У світі крилатих слів» В.Коптілова (Київ, 1976), «Крилате слово» А.Коваль (Київ, 1983), «Крилаті латинські вислови» Ю.Цимбалюк і Г.Краковецької (Київ, 1976).

Словники слововживань. У них подано нормативне вживання слів. Таким словником є «Українське літературне слововживання: Словник-довідник» С.Головащука (Київ, 1995). Значно частіше створюють словники лише тих слововживань, які викликають труднощі в мовців. Ці словники є частиною іншого типу лексикографічних праць — *словників труднощів мовлення (мови)*. Вони містять складні випадки вживання, побудови, вимови і написання мовленнєвих висловів, окремих слів і словоформ. Таким словником є «Словник труднощів української мови» за редакцією С.Єрмоленко (Київ, 1989). Близька до словника труднощів мовлення книжка Б.Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» (видання 2-ге; Київ, 1991), де подано лексичні і граматичні труднощі української мови. До цього типу словників належать і такі: «Складні випадки українського слововживання» Є.Чак (Київ, 1969), «Уникаймо русизмів в українській мові. Короткий словник-антисуржик» Ю.Гнаткевича(Київ, 2000), «Словник-довідник з культури української мови» Д.Гринчишина, А.Капелюшного, О.Сербенської, З.Терлак (Львів, 1996).

Словники смислової сполучуваності слів. Вони містять список словосполучень, у які може входити реєстрове слово. Такі словники, як правило, обмежені кількома граматичними класами, наприклад прикметниково-іменниковими, дієслівно-іменниковими, дієслівно-прислівниковими сполученнями. Їх використовують переважно вчителі з навчальною метою (особливо для вивчення іноземних мов).

Частотні словники. У них представлено мовні одиниці з погляду їх вживаності у мовленні. Стаття словника складається з мовної одиниці (найчастіше слова) і цифри, що вказує на кількість її вживань у досліджених текстах. Частотні словники укладають для стилістичних та інших мовознавчих потреб, для створення ефективних систем стенографії, відбору лексичного мінімуму з іноземної мови, атрибуції (визначення автентичності, автора) непідписаних рукописів, для автоматичного опрацювання текстової інформації тощо. За характером реєстрових мовних одиниць частотні словники поділяють на словники словосполучень, словоформ, морфем, буквосполучень, складів тощо.

В Україні вийшов двотомний «Частотний словник сучасної української художньої прози» (Київ, 1981). Видано також «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» (Київ, 1998). «Словник афіксальних морфем української мови» (Київ, 1998) є частотно-валентним, тобто має ознаки частотного і граматичного словників.

Словники дитячої лексики. Вони охоплюють слова, якими послуговується дитина у ранній період розвитку (з кінця першого до початку третього року життя). Такі словники невеликі за обсягом, оскільки діти цього віку використовують не більше сотні слів. Класифікація словників за характеристикою слова відповідно до сфер лексикографічного опису мови побудована на лінгвістичних засадах (рис. 7.1).

в) класифікація словників за нелінгвістичними критеріями.

Групування словників здійснюють на основі не лише лінгвістичних критеріїв, а й нелінгвістичних. Проте оскільки нелінгвістичні критерії не є визначальними для лексикографічних праць, класифікації за ними вважаються менш важливими, хоч і необхідними.

У сучасній лексикографії існує кілька нелінгвістичних критеріїв класифікування словників.

1. За віком користувачів словники поділяють на дитячі, або шкільні, що є навчальними, і на словники для дорослих. Майже всі наведені вище словники призначені для дорослих. Однак в Україні опубліковано чимало оригінальних і перекладених енциклопедій та словників для школярів. До них належать: «УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія» (Київ, 2003), «Велика шкільна енциклопедія» Ш.Коннолі (переклад з англійської; Київ, 2002), «Енциклопедія українознавства для школярів і студентів» (Донецьк, 1999), «Тематичний словник школяра: Для початкових класів» К.Прищепи та В.Лук'яненка (Київ, 1997), «Зрозумій мене: Тлумачний словник української мови (з ілюстраціями)» (майже 7,5 тис. слів; Київ, 2003), «Великий

термінологічний словник школяра 5-11 класів» (Харків, 2004), «Математичний лексикон» Ф.Латки (переклад зі словацької; Львів, 1990), «Словник. Французько-український. Українсько-французький: Посібник для загальноосвітньої школи» (Ірпінь, 1996), «Орфографічний словник: Для учнів початкових класів середніх шкіл» Н.Копитіної (Київ, 2002) та ін.

2. За розміром розрізняють такі словники:

- **повноформатні** багатотомні і однотомні: «Словник української мови» в 11-ти томах (Київ, 1970-1980), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (Київ, 2001); формат 245x340 мм і більше;
- **настільні** (середньовеликого формату): «Орфографічний словник української мови» (Київ, 1994), «Комп'ютерний словник» (Київ, 1997); формат від 170x215 до 220x290;
- **короткі** (середнього формату): «Сучасний орфографічний словник української мови» С. Музичук (Донецьк, 2003); формат від 130x165 до 130x200;
- **компактні** (середньомалого формату): шкільний «Орфографічний словник» І.Кириченка (Київ, 1976); формат від 107x140 до 120x165;
- **кишенькові** (малого формату): «Кишеньковий японсько-український словник» І.Бондаренка та Х.Такао (Одеса, 2001); формат від 82x102 до 100x140;
- **міні-словники** (особливо малого формату): «Сучасний орфографічний словник: Для школярів, абітурієнтів, студентів, викладачів» (Харків, 2003); формат 70x100 і менше.

Отже, розмір словників пов'язаний із їх призначенням: словники великих форматів призначені для кабінетного користування, середніх форматів — для універсального, але стаціонарного використання (за столом, в аудиторії), словники малих форматів — для користування в похідних умовах.

3. За основною мовою словників виокремлюють словники для носіїв певної, зокрема української, мови (майже усі наведені вище) **і словники для іноземців**, наприклад «Етимологічний словник української мови» Я.Рудницького, у якому основною мовою (якою здійснюється тлумачення) є англійська.

4. За способом упорядкування матеріалу розрізняють алфавітні, ідеографічні (тематичні), **малюнкові, частотні, хронологічні** та інші словники.

5. За джерелами фінансування словники поділяють на **державні і комерційні**.

6. За способом зберігання лексикографічної інформації та оперування нею виокремлюють **поліграфічні й електронні** словники. Усі наведені вище лексикографічні праці є поліграфічними словниками, тобто друкованими.

Українська лексикографія досягла певних успіхів у підготованні електронних версій словників. Особливо популярними є інтегровані лексикографічні системи, тобто електронні словники, які містять бази даних словників різних типів. Відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 1999 року «Про розвиток національної словникової бази» і на честь 10-річчя

незалежності України Українським мовно-інформаційним фондом НАН України у 2001 р. було підготовлено і випущено такий електронний словник — «Словники України». Нещодавно вийшла третя версія цієї інтегрованої лексикографічної системи обсягом понад 186 тис. реєстрових слів (приблизно 3,4 млн. словоформ). Вона складається з п'яти словників, що подають словозміну, транскрипцію, фразеологію, синонімію та антонімію. Оновлений інтерфейс, ефективна система пошуку забезпечують швидкий доступ до бази даних словника і зручність роботи користувача. Створено також on-line версію інтегрованої лексикографічної системи «Словники України» для користувачів Інтернету. Ведеться робота над укладанням комп'ютерного синтаксичного словника української мови.

У січні 2001 року розпочала роботу міжнародна оригінальна електронна on-line система Wikipedia — багатомовний проект зі створення повної і точної енциклопедії з відкритим змістом (користувачі можуть постійно поповнювати її реєстр, уточнювати дефініції, подавати ілюстрації тощо). Нині українська частина Вікіпедії містить понад 7100 статей.

Існує особливий різновид електронних словників кишенькового типу, наприклад, фірми Casio, що мають вигляд невеликого комп'ютера з умонтованою незмінною програмою здебільшого для перекладу з однієї мови на іншу.

7. За виходом у світ словники поділяють на **стародавні, старі, актуальні, нові, новітні**.

Словники виконують важливу роль у суспільстві: вони задовольняють потреби користувачів у одержанні різноманітної лінгвістичної інформації, кодифікують відповідні мовні норми. Багатоаспектність мовних одиниць зумовлює наявність великої кількості різновидів словників.

Міністерство освіти та науки України
 Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
 кафедра української мови Інституту філології

Спеціалізація
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Лекція
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

5. Найдавніші українські словники.
6. Українська лексикографія 1917 р. — кінця 20 ст.
7. Новітній період української лексикографії. Електронні словники.

Рекомендована література:

8. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. Изд. 2-е, исправленное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
9. Бовтенко М.А. Комп'ютерна лінгводидактика: Навч. посібник / М.А. Бовтенко. – М.: Флінта: Наука, 2005. – 216 с.
10. Горбач О. Словництво // Зібрані статті, VI: Лексикографія і лексикологія. — Мюнхен, 1993.
11. Горецький П.Й. Історія української лексикографії. – К., 1963.
12. Дослідження з лексикографії та лексикології. – К., 1965.
13. Дубічинський В.В. Лексикографія української мови: Конспект лекцій // Харків: НТУ “ХП”, 2002. – 56 с.
14. Дубічинський В.В. Українська лексикографія: Історія, сучасність та комп'ютерні технології: Навчальний посібник. – Х., 2004. – 164 с.
15. Зубов А.В. Інформаційні технології в лінгвістиці: Навчальна допомога для студентів лінгвістичних факультетів вищих навчальних закладів / А.В.Зубов, І.І.Зубова – М.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 208 с.
16. Кочан І.М., Токарська А.С. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. – Львів, 1992.
17. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Посібник для студентів вузів. – К., 2001.
18. Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. – Львів, 2005. – 175 с.
19. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII-XX ст.: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1998. – 359 с.
20. Лексикологія та лексикографія. – К.: Наукова думка, 1966.
21. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. – К., 1961.
22. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською. – К., 1980.
23. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. – К., 1985.
24. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). — К., 1978.
25. Юшук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003.

1. НАЙДАВНІШІ УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ.

Історія української лексикографії починається з кінця XVI ст., коли **Лаврентієм Зизанієм** був створений “**Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто**” (опублікований у Вільні 1596 р.). Це перекладний словник, бо в ньому церковнослов’янські слова вже мають відповідники з тодішньої літературної мови. Реєстр цього словника охоплює понад 1000 слів. Слова розташовані в алфавітному порядку, що нагадує послідовність літер грецького алфавіту, й перекладаються відповідниками-синонімами тодішньої української літературної мови: *агнецъ, баранокъ; брань, война; блаженъ, щасливъ; юноша, парубок, младенець* і т.д. Лише окремі слова реєстру (переважно іншомовного походження) супроводжуються поясненнями, чи тлумаченнями. Це був додаток до граматики слов’янської мови Лаврентія Зизанія.

Звичайно, і до цього були спроби укладання невеличких словничків, так званих *азбуковників*, які виготовлялися перш за все для пояснення ряду власних імен та деяких загальних слів із церковних книг, які вже були або стали незрозумілими для широкого кола людей. Проте такі слова в азбуковниках пояснювалися церковнослов’янською мовою, а у “Лексисі...” Л.Зизанія церковнослов’янські слова вперше пояснюються відповідниками з тодішньої літературної мови, тому його з повним правом можна назвати **прообразом сучасного філологічного словника перекладного типу**.

Як перший в Україні друкований словник, він став знаменною віхою в розвитку українського словництва й зберігає свою науково-пізнавальну та історичну цінність і понині.

Другою етапною словниковою працею в історії української лексикографії був “**Лексіконъ словеноросскій и Имень Тлькованіє**” славнозвісного **Памви Беринди** (надрукований у Києві 1627 р., містив 6982 слова). У своїй основі “Лексікон” Памви Беринди **перекладний церковнослов’янсько-український словник**, хоча в ньому подекуди виразно проступають елементи тлумачного, енциклопедичного й етимологічного словників.

Як зазначають дослідники, П.Беринда виготовленню цього словника віддав майже тридцять років наполегливої праці, зібравши та впорядкувавши у своєму “Лексіконі” надбання попередників і результати власних пошуків. Особливо високо цінував П.Беринда працю Л.Зизанія, про що згадує у післямові до свого “Лексікона”: “*Оттуду убо начало вземъ азъ*”.

Реєстр “Лексікона” включає близько 7000 слів і складається із двох окремих частин. **Перша частина становить собою перекладний словник 4980 церковно-слов’янських слів**, які перекладаються синонімами тогочасної живої української мови, одним чи кількома близькими відповідниками (*Иго: ярмо; питомецъ: вихованецъ; стражду: терплю*). Інколи реєстрове слово має ще й тлумачення або, навпаки, спочатку йде описове пояснення заголовного слова, а тоді подається його переклад. **Друга частина нагадує своєрідний словник іншомовних слів та власних імен із джерел того часу** “*от еврейскаго, греческаго же и латинскаго, и от иных языковъ начинающаяся...*”. У цій частині подано й пояснено 2002 слова. У “Лексіконі” зафіксована значна

кількість церковнослов'янської лексики, зібраної автором з різноманітних рукописних і друкованих джерел XVI – XVII ст., в тому числі й тих, що не дійшли до нашого часу.

В обох розглянутих словника першою, вихідною мовою була церковнослов'янська.

Протягом II половини XVII та у XVIII ст. в Україні з'являються нові словники, в яких “проста мова” вже виступає першою, тобто реєстр цих лексикографічних праць складається зі слів живої і книжної української мови, а до них наводяться відповідники чи тлумачення мовою “словенською”.

Найдавніший словник такого характеру – “**Синоніма славеноросская**”, віднайдений **П.Житецьким** у Києво-Печерській лаврі в рукописі й надрукований як додаток до його праці “Очерк литературной истории малорусского наречия” (1889) під назвою “Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века”. Дослідник цієї лексикографічної пам'ятки П.Й.Горецький вважає, що “Синоніми словенороські” утворилися способом “перевертання” “Лексикона” Беринди, шляхом перестановки “роських”, тобто українських слів, слів, які наводились як відповідники до слів “словенських”, у реєстр (всього їх у реєстрі близько 5000).

Серед лексикографічних праць XVII ст. слід назвати рукописний “**Гептаглот лексикон**” (“Семимовний словник”), латинський реєстр якого включає понад 2700 слів, до яких подаються відповідники грецькою, турецькою, татарською, вірменською, українською та румунською мовами.

Цікавими були рукописні словники **Є.Славинецького** та **А.Корецького-Сатановського** (XVII ст.) – “**Лексіконъ латинский**” і “**Лексікон славяно-латинский**”. Наявність цих важливих лексикографічних пам'яток засвідчує досить високий рівень словникової справи в середині XVII століття і дає змогу глибше вивчати як лексичний склад церковнослов'янської мови, так і лексичні скарби, словотвір і фонетику української мови того періоду.

У скромній словниковій продукції XVIII століття слід згадати працю **Ф.Туманського**, яка мала помітний вплив на спрямування і розвиток української лексикографії наступних десятиліть. Ідеться про лексичну збірку автора, надруковану 1793 р. в журналі “Россійській Магазинъ” під назвою “**Изъяснение малороссійскихъ реченій...**” Пояснювані слова Ф.Туманський виписав із публікованих ним у цьому ж виданні двох історичних документів – “Маніфест гетьмана Богдана Михайловича Хмельницького” 1648 р. і “Літописець Малыя Россії” 1710 р. У збірці пронумеровано 278 заголовних слів старої української мови (під деякими номерами подано по кілька слів одного кореня), а всього в словнику перекладено на російську мову 333 слова. Це, по суті, **перший українсько-російський словник**.

Очевидно, що саме праця Ф.Туманського послужила взірцем для створення низки аналогічних словничків, які додавалися до видань творів нової української літератури кінця XVIII – початку XIX ст.

Хронологічно найраннішим таким був словничок 1798 року у першому виданні **“Енеїди” Котляревського** як додаток до твору під назвою *“Собраніє малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или коренныхъ россійскихъ, но не употребительныхъ”*. У цих словниках пояснювалось шляхом наведення російських відповідників близько 1000 українських слів.

Наслідуючи І.П.Котляревського, подібні словнички-додатки до творів, причому не лише художніх, почали укладати й інші автори. Приблизно такий же обсяг, як у Котляревського, мав **“Краткій малороссійский словарь”**, уміщений при *“Грамматике малорусского нарѣчя”* **О.Павловського** (1818), в якому, крім загальних слів, подано також переклад номенклатурної лексики, власних імен людей і деяких словосполучень та фразеологізмів.

У другій половині XIX ст. починають виходити в світ вже окремі зібрання українського лексичного матеріалу, серед яких варті на увагу:

- “Словарь малороссійскаго нарѣчя” О.Афанасьєва-Чужбинського (1855),
- “Словарь малороссійскихъ идіомовъ” М.Закревського (1861), що становив **першу спробу українського тлумачного словника**,
- “Опыт южнорусскаго словаря” К.Шейковского (1861),
- “Словниця української мови” Ф.Піскунова (1873).

Набагато більший за реєстром і використанням лексичних джерел був виданий у Львові **М.Уманцем** та **А.Спілкою** чотиритомний **“Словарь російсько-український”** в 4 томах (Львів, 1893-1898). Реєстр російських слів сягав 40 тисяч, але в українській частині цього словника було багато діалектної та архаїчної лексики.

М.Уманець та А.Спілка – це псевдонім Михайла Комарова та спілки (гурту) його кореспондентів, які допомагали збирати й упорядковували матеріал для словника. В ідентичному виданні цього ж словника (Відень, 1896-1898) під заголовком вказується “составлен А.Гуртом”.

Приблизно в цей же час побачив світ двотомний **“Русско-малороссійкий словарь”** **Є.Тимченка** (1897-1899), реєстр якого має приблизно 50 тисяч слів і ґрунтується в основному на лексичному матеріалі академічного *“Словаря церковнославянського и русскаго языка”* та *“Толкового словаря живаго великорусскаго языка”* В.Даля. В українській частині використано лексикографічні праці попередників, у тім числі й *“Малорусько-німецький*

словар” Є.Желехівського та С.Недільського (1886). Як зазначає Є.Тимченко в передмові, при доборі українських відповідників він віддавав перевагу загальнонародному українському лексичному матеріалу, уникаючи, при можливості, маловідомих провінціалізмів. Проте у словнику є досить багато вузьких діалектизмів, калькованих полонізмів, вигаданих неологізмів.

Найвидатнішою працею української лексикографії до революції 1917 р. був чотиритомний **“Словарь української мови”**, що вийшов за редакцією **Бориса Грінченка (1907-1909)**. Матеріали для цього словника протягом кількох десятиліть збирались великою групою людей, а опрацьовувала їх редакція журналу “Киевская старина”. За своєю суттю – це **перекладний українсько-російський словник**, хоча первісний матеріал для нього готувався як для словника тлумачного. Б.Д.Грінченко, перебравши в лютому 1902 р. функції редактора “Словаря української мови”, здійснив за порівняно короткий термін величезну роботу як щодо редагування словника, так і в справі розширення його лексичної бази. Незважаючи на обумовлене редакцією “Киевской старины” хронологічне обмеження у використанні лексичних джерел (від І.Котляревського до 1870 р.), Б.Грінченко зумів довести реєстр словника до **70 тисяч слів**. Такий великий, як на той час, обсяг українського лексичного матеріалу й кваліфіковане його лексикографічне опрацювання висунули “Словарь” за ред. Б.Грінченка у число найавторитетніших лексикографічних праць в українській лексикографії.

2. УКРАЇНЬСКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ 1917 Р. – КІНЦЯ 20 СТ.

Розвиток лексикографії у тій частині України, що входила до складу СРСР, можна поділити на кілька етапів.

1. Перший етап 1917 — поч. 30-х рр. характеризується, по-перше, активним розвитком лексикографії за кількістю та різноманітністю словників (за П.Горецьким, їх видано 131; особливо багато — 1918 р. та в часи українізації), зумовленим становленням української державності і, відповідно, виходом української мови на державний рівень. Проте словники, що з’являються в цей час, неоднакові за науковим рівнем. Переважна більшість їх, як і раніше, — перекладні російсько-українські і рідше українсько-російські, здебільшого спрямовані на задоволення практичних потреб соціального і виробничого життя (у сферах діловодства, права, виробництва і науки тощо).

Особливо багато з’явилося термінологічних словників. По-друге, перший етап характеризується прагненням відшукати і максимально повно подати народну, питома українську лексику (звідси, зокрема, насичення української частини статті в перекладних словниках не тільки синонімічними, а й численними видовими найменуваннями) або, в разі потреби, створювати слова з морфем української мови, а не запозичати з інших мов.

Наприклад, до слів російського реєстру **наз і шпунт** пропонувалося *гара*, до **контакт** — *дотик*, до **рефлектор** — *відбивач*, до **фільтр** — *цідило*, до **форсунка** — *прискавка*, до **шланг** — *кишка*, до **холостой** (*ход* та ін.) — *яловий* тощо. Такі українські відповідники здебільшого не закріпилися у вжитку. Проте

низка слів — *вимикач, двигун, літак, косинець, родовище, струм* та ін. — увійшла до нормативної термінології. У цьому пуризмі укладачі орієнтувалися і на практику деяких інших європейських мов, передусім німецької та чеської, в яких переклад іншомовних слів на рідномовний ґрунт становило одну з головних засад формування національної літературної мови.

2. Другий етап охоплює період з 1933 до середини 50-х рр. і характеризується: по-перше, помітним звуженням словникарської роботи (зокрема, у зв'язку зі згортанням українізації, репресіями проти українських мовознавців); по-друге, значним уніфікуванням української лексики в словниках (з обмеженням синоніміки з народної мови, “саморобних” відповідників з українськими коренями замість іншомовних слів тощо). Це діялося насамперед унаслідок розгорнутої кампанії боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” та “шкідництвом на мовному фронті” і відповідних офіційних настанов “не вносити штучної відмежованості української мови від російської”. Словники української мови стали вже розумітися як лексикони не національної мови в цілому, а вужче — тільки нормалізованої літературної мови. Особливо помітні відмінності від попередніх років сталися в термінології.

У 1934-35 рр. для “виправлення” справи випущено термінологічні бюлетені (медичний, математичний, ботанічний, фізичний, виробничий), а для школи — кілька невеликих російсько-українських галузевих словників. Основні загальномовні словники цього періоду: “Російсько-український словник” (1937 р., близько 45 000 слів; укладачі С.Василевський, Є.Рудницький та ін.), орієнтований на “найуживанішу, найпотрібнішу” лексику обох мов. Такої ж назви словник 1948 р. за ред. М.Калиновича та участю Л.Булаховського і М.Рильського, значно повніший за обсягом (близько 80 000). У цих словниках закладено основні лексичні норми тодішньої і пізнішої української літературної мови, які здебільшого чинні й донині, за винятком низки явних русизмів (особливо в словнику 1948 р.: *безчасся, головокружіння, деревесина, новомісяччя, портянка, різвий, добро пожалувати!* та ін.) і деяких інших категорій слів та окремих слів, які викликають дискусії ще й тепер.

3. Третій етап розвитку лексикографії (кін. 50-х — кін. 80-х рр.) характеризується: по-перше, значним розширенням словникарської роботи і появою ряду як традиційних для української лексикографії, так і нових типів словників; по-друге, певним послабленням ідеологічного тиску на неї (щоправда, зі значними коливаннями в різні роки).

Найважливіші словники цього часу:

а) перекладні загальномовні: “Українсько-російський словник” за ред. І.Кириченка (т.1-6, 1953-1963) — найповніший до 70-х рр. словник української мови (близько 122 000 слів), з великим ілюстративним матеріалом (проте наявність у ньому явних русизмів, таких як *забой, кумушка, нашенський, ненастя, получати, розлюбезний, трепло* та ін., свідчить, що його укладачі ще не повністю позбулися практики попередніх років);

“Російсько-український словник” в 3-х томах (1968). Це один із найбільших перекладних словників у практиці не лише української, а й світової лексикографії: він охоплює 120 тис. реєстрових слів і досить багату фразеологію, подаючи до кожного реєстрового слова у всіх його значеннях і їх відтінках (так само й до кожного фразеологізму) українські відповідники.

“Українсько-російський словник” (1-е вид. 1964, за ред. В.Ільїна, близько 65 000 слів);

б) тлумачний “Словник української мови” в 11 томах (1970-80 рр.) — найповніший і найдокладніший на сьогодні словник української мови (понад 134 000 слів);

в) термінологічні словники — переважно російсько-українські: з 1959 р. по 70-ті рр. видано близько 30 галузевих російсько-українських словників. З одномовних термінологічних словників та енциклопедій передусім слід назвати “Енциклопедію кібернетики” в 2 томах (близько 1800 термінів),

г) фразеологічні, пареміографічні. і подібні словники;

“Фразеологічний словник української мови”. – Кн. I-II (1983);

“Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник” І.С.Олійника, М.М.Сидоренка (1971). Як і загальномовні словники, перші лексикографічні праці з фразеології виготовлялися як двомовні перекладні словники. Словник Олійника та Сидоренка, власне, складається з двох словників: українська частина включає близько 7000 фразеологізмів і їх російські відповідники, а в російській частині, що налічує 6500 фразеологізмів, подається їх інтерпретація засобами української мови. Фразеологічні одиниці подавалися без будь-якої класифікації, за алфавітом, оскільки словник укладався як довідник для практичної роботи над словом.

Крилаті й образні вислови різноманітного походження, афоризми і літературні цитати, які широко функціонують в українській літературній мові, ретельно зібрали й опрацювали в плані фразеологічного словника тлумачного типу А.П.Коваль та В.В.Коптілов у нижці “1000 крилатих виразів української літературної мови” (1964) (друге, перероблене й доповнене видання вийшло під назвою “Крилаті вислови в українській літературній мові”).

“Фразеологічний словник української мови” Г.М.Удовиченка.

“Фразеологічний словник” Н.О.Батюк (1966) містить 1124 фразеологічні одиниці з української літератури. Словник підготовлено перш за все як довідник і посібник для вчителів та учнів, тому й ґрунтується в основному на творчості тих письменників, які вивчаються у середній школі.

г) діалектні словники, укладання яких активізувалося з 50-х рр.;

д) історичні та етимологічні словники:

е) власних назв;

є) орфографічні, орфоепічні і подібні словники;

ж) словники, що відображають системні відношення в лексиці: словники синонімів А.Багмета, П.Деркача, фразеологічних синонімів — М.Коломійця і Є.Регушевського, “Словник антонімів” Л.Полюги (1979); “Словник паронімів української мови” Д.Гринчишина і О.Сербенської (1986);

з) словники мови письменника та ін.

“Словник мови Шевченка” в 2-х томах (1964). Крім звичайної реєстрації усіх слів із творів Кобзаря і показу при кожному з них кількості випадків уживання, словник вичленовує й пояснює всі значення і найвиразніші відтінки значень вживаних поетом слів, характеризує стилістичні особливості Шевченкового слововживання. Істотною складовою частиною кожної словникової статті в словнику є цитати-ілюстрації, дібрані з творів Шевченка, та граматичний довідник, в якому подається граматична характеристика реєстрового слова в усіх виявлених формах і варіаціях. Українські слова й вирази з російських повістей, із “Щоденника”, із писаних російською мовою листів поета, а також підписи під його малярськими творами складають реєстр словникових статей “Додатка”, вміщеного в 2-му томі словника.

Видання цього словника стало початком справді наукового аналізу слововживання окремого письменника і своєрідною прелюдією до публікації за його зразком низки нових лексикографічних праць цього типу. Так, лінгвісти Харківського університету підготували й видали тритомний “Словник мови творів Квітки-Основ’яненка” (1978-1979), створюються словники мови творів І.Франка, Л.Глібова та інших видатних майстрів художнього слова.

Четвертий етап (від поч. 90-х рр.) характеризується:

по-перше, активізацією словникової роботи у зв’язку зі становленням України як самостійної держави;

по-друге, помітною відсутністю єдиних методологічних засад і навіть орфографічних принципів (можна провести певні аналогії між цим етапом і 1917-33).

З одного боку, безпосередньо продовжується лексикографічна практика попередніх років, у руслі якої перевидано кілька термінологічних словників кінця 50-х – початку 60-х рр. і видано кілька нових без належної ревізії лексичних норм української мови минулих років.

З іншого боку, наявна тенденція до повернення традицій українського словникарства кінця 19 ст. — 1-ї третини 20 ст. (з униканням іншомовних слів, посиленою увагою до народної лексики, “куванням” слів) та правопису 1928 р.

Оскільки до 90-х років ХХ ст. українська мова зазнавала значного впливу російської мови, перед лексикографами незалежної України постала проблема створення словників, які б відповідали природному розвитку української мови. Однак до розв’язання цієї проблеми українські лексикографи виявилися не зовсім готовими через брак добре розроблених теоретичних засад відродження української мови. Тому чимало словників укладені за власними уподобаннями авторів і не відповідають науковим вимогам. Заслуговує на увагу «Російсько-український словник складної лексики» С. Караванського (Київ, 1998), у якому вдало зроблено спробу усунути велику кількість русизмів, нав’язаних у період існування радянської влади в Україні.

За час незалежності з’явилося багато термінологічних словників, які ґрунтуються на різних, часто протилежних, методологічних засадах. В Україні сформувалися три концептуальні підходи до укладання термінологічних словників, які відображають три типи мовної свідомості:

1. романтичний: полягає в намаганні повернути оригінальну термінологію, розроблену українськими лексикографами в 20-ті роки ХХ ст. і заборонену радянською владою;
2. європейський: орієнтується на загальноєвропейську інтернаціональну термінологічну лексику;
3. консервативний: заперечує необхідність будь-яких змін у термінології, якою українці користуються тривалий час і звикли до неї.

Деякі термінологічні словники укладено на компромісних засадах: у них подано одночасно два відповідники терміна — який був запроваджений у роки існування радянської влади і власне український. Так побудований, зокрема, двотомний «Англо-український словник медичних термінів» (Одеса, 1996).

Найбільшого суспільного резонансу в цьому плані набув «Російсько-український медичний словник» О.Муся, С.Нечаєва, О.Соколока, С.Гаврилюка (1991, з кількома перевиданнями), де з кількох пропонованих українських відповідників на останньому місці подається той, що вважався досі найприйнятнішим або й єдиним (*рос. акушер* — *укр. пологознавець, бабич, акушер*; *рос. амбулаторний* — *укр. рухомий, приходячий, легкий, амбуляторний, амбулаторний*). Між цими крайніми позиціями існують різноманітні проміжні, що об'єднуються, проте, прагненням (у кожному окремому випадку по-своєму реалізовуваним) до очищення української мови від невластивих їй елементів і відновлення її питомих рис.

Лексико-нормативні і правописні розходження посилюються також у зв'язку з перевиданням словників 1920-х рр. («Практичний російсько-українських словник» О.Ізюмова, два перевидання словника «Фразеологія ділової мови» В.Підмогильного і Є.Плужника, «Правописний словник» Г.Голоскевича) та виданням словників авторів з української діаспори («Практичний словник синонімів української мови» та «Російсько-український словник складної лексики» С.Караванського, США).

У кількісному плані переважають перекладні загальномовні та термінологічні словники.

Лексикографічна робота проводилася з 20-х рр. також за межами УРСР та України в цілому. Це переважно:

а) перекладні загальномовні словники: «Мадярьсько-руський словарь» (Ужгород, 1928), «Українсько-польський і польсько-український словник» Є.Грицака і К.Кисілевського (Львів, 1931), «Українсько-німецький словник» З.Кузелі і Я.Рудницького (Лейпциг, 1943), «Українсько-англійський словник» К.Андрусина і Я.Кретта (Саскатун, Канада, 1955, останнє вид. 1990, бл. 95 000 слів); «Українсько-польський словник» за ред. С.Грабця і П.Зволінського (Варшава, 1957, 30 000 слів), «Словацько-український словник» П.Бунганича (Братислава, 1985), «Українсько-чеський словник» А.Куримського, Р.Шишкової, Н.Савицького у 2 томах (Прага, т. 1, 1994, т. 2, 1996, бл. 75 000 слів) та ін.;

б) термінологічні словники: «Медичний латинсько-український словник» М.Галина (Прага, 1926); «Ботанічний латинсько-український словник»

Ст.Маковецького (Краків, 1936); “Німецько-український технічний словник” І.Жуковського, З.Кузелі (1943); “Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту” А.Вовка (Нью-Йорк, ч. 1-2, 1982) та ін.;

в) нормативні словники: правописні словники К.Кисілевського (1934), О.Панейка (1941) та ін.; “Правописний словник” Г.Голоскевича (перевидання, Нью-Йорк, 1952, 1962); “Український стилістичний словник” І.Огієнка (Львів, 1924; це рекомендації щодо літературного слововживання з орієнтацією на мову “Великої” України); “Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних” І.Огієнка (1934);

г) історичні та етимологічні словники: “Етимологічний словник української мови” Я.Рудницького (Вінніпег, т.1-2, 1962-1982); “Етимологічно-семантичний словник української мови” І.Огієнка (Вінніпег, т. 1-4, 1979-1995);

г) інші типи словників: В.Ніньовський “Український зворотний словник” (Едмонтон-Мюнхен, 1969); А.Орел “Словник чужомовних слів” (т.1-3, Нью-Йорк, 1963-1966).

3. НОВІТНІЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ. ЕЛЕКТРОННІ СЛОВНИКИ.

НАЙНОВІШІ СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:

1. УНІВЕРСАЛЬНІ СЛОВНИКИ

1. Загоруйко О.Я. Великий універсальний словник української мови. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 768 с. *(Вміщує словники орфографічний, російсько-український / українсько-російський, синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, епітетів, фразеологізмів, інішомовних слів, тлумачний, орфоенічний, словотворчий, етимологічний, літературознавчих термінів, мовознавчих термінів, діалектизмів, етнографічний, українських назв спорідненості і свояцтва, винятків, складних випадків перекладу).*
2. Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми: пояснення до слів, наочні приклади / Любов Іванівна Нечволод (уклад.). — Х. : Торсінг плюс, 2009. — 768 с.

2. ТЛУМАЧНІ СЛОВНИКИ

1. Нові слова та значення: словник / Ін-т укр. мови НАН України; уклали: Л.В. Туровська, Л.М. Василькова. – К.: Довіра, 2009. – 271 с.
2. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / За загальною редакцією доктора філологічних наук, професора В.В. Дубічинського. – Х.: ВД “ШКОЛА”, 2009. – 1008 с. + CD.
3. Тлумачний словник сучасної української мови: фахова лексика: близько 20 000 сл. / В.С.Калашник (заг.ред.), Л.Г.Боярова (уклад.). — Х. : ВЕСНА, 2009. — 464 с.

3. СЛОВНИКИ СИНОНІМІВ

1. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 3-тє вид., опрацьоване і доповн. Львів: БаК, 2008. – 512 с.

4. СЛОВНИКИ АНТОНІМІВ

1. Полюга Л.М. Повний словник антонімів української мови. – 3-є вид., допов. і випр. – К.: Довіра, 2006. – 510 с.
2. Полюга Л.М. Словник українських синонімів і антонімів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича. — К. : Довіра, 2007. — 575 с.

5. СЛОВНИКИ ОМОНІМІВ

1. Іванець Т.Ю. Схожі, але нетотожні: словник міжмовних омонімів та паронімів (за матеріалами укр. та рос. мов) / Вінницький національний технічний ун-т. — Вінниця : ВНТУ, 2006. — 142 с.
2. Кононенко І., Співак О. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів / Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України / Ірина Кононенко (ред.). — К. : Вища школа, 2008. — 344 с.

6. СЛОВНИКИ ПАРОНІМІВ

1. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. — К. : Освіта, 2008. — 320 с.

7. ДІАЛЕКТНІ СЛОВНИКИ

1. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови: [словник]. — Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. — 224 с.
2. Сабодош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. — Ужгород : Ліра, 2008. — 480 с.
3. Словник буковинських говірок / Н.В.Гуйванюк (заг.ред.). — Чернівці: Рута, 2005. — 688 с.
4. Словник діалектизмів, запозичень та застарілих слів в українській мові / В.М.Карпенко (уклад.). — К. : Видавець Вадим Карпенко, 2008. — 72 с.
5. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. — 5. вид., перероб. й доп. — Луганськ : Альма-матер, 2005. — 352 с.

8. ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

1. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Львівський національний університет імені Івана Франка. — К.: Довіра, 2007. — 207 с.

9. СЛОВНИКИ ЖАРГОНІВ

1. Словник сучасного українського сленгу / Тетяна Михайлівна Кондратюк (упоряд.). — Х. : Фоліо, 2006. — 352 с.
2. Ставицька Л. Український жаргон: Словник: Містить близько 4070 сл. і понад 700 стійких словосполучень / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту ; Інститут критики ; НАН України; Інститут української мови. — К. : Критика, 2005. — 496 с.
3. Щур І. Словник комп'ютерного сленгу української мови: Понад 1500 слів і стійких словосполучень. — К. : Діал, 2006. — 143 с.

10. СЛОВНИКИ ІНШОМОВНИХ СЛІВ

1. Нечволод Л.І. Сучасний словник іншомовних слів. — Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. — 768 с.
2. Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 слів і словосполучень / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка, О.І. Хом'як, А.А. Дем'янюк; За ред. Л.І. Шевченко — К.: Арій, 2008. — 672 с.

11. ОНОМАСТИЧНІ СЛОВНИКИ

1. Бабічева О.Л. Інверсійний словник мікротопонімів Чернігівсько-Сумського Полісся // НАН України; Інститут української мови. — К., 2005. — 102 с.
2. Вербич С.О. Гідронімія басейну Верхнього Дністра: етимологічний словник-довідник / НАН України; Інститут української мови. — К.: Пульсари, 2007. — 120 с.
3. Габорак М.М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля): історико-етимологічний словник / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Інститут українознавства. — Івано-Франківськ : ОІППО, 2007. — 200 с.
4. Годована М.П. Словник-довідник назв осіб за видом діяльності / М.П. Годована; за ред. Л.В. Туровської. — К.: Наук. думка, 2009. — 176 с.
5. Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови / Укл. О.В. Кровицька, З.О. Мацюк, Н.І. Станкевич. — Вип. 2: Географічні назви. — Зош. 1. — Львів, 2005. — 90 с.

6. Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / Донбаська національна академія будівництва і архітектури / Т.Ю. Ковалевська (заг. керівництво та наук. ред.). — Донецьк : Вебер (Донецька філія), 2007. — 996 с.
7. Попова І.С. Російсько-український словник прізвищ мешканців м. Дніпропетровська / Дніпропетровський національний ун-т. Факультет української й іноземної філології та мистецтвознавства. Обласний центр розвитку та історії української мови / Тамара Степанівна Пристайко (заг.ред.), Тамара Степанівна Пристайко (авт.-упоряд.). — Д. : ДНУ, 2007. — 500 с.
8. Попова І.С., Корольова В.В. Словник оцінних найменувань осіб української мови: близько 3000 слів / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. Факультет української й іноземної філології та мистецтвознавства ; Обласний центр історії та розвитку української мови. — Д. : Пороги, 2009. — 175 с.
9. Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Філологічний факультет. Ономастико-діалектологічна лабораторія / Григорій Львович Аркушин (упоряд.). — Луцьк : РВВ “Вежа” Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006.: Т. 1 : А-К. — 408 с., Т. 2 : Л-Я. — 536 с.
10. Софінська І. Ілюстрований словник імен. — Л. : Каменяр, 2008. — 240 с.
11. Трійняк І.І. Словник українських імен / НАН України; Інститут української мови. — К. : Довіра, 2005. — 510 с.
12. Чабаненко В.А. Прізвиська Нижньої Наддніпряни: (Словник) / Запорізький національний ун-т. Кафедра загального і слов'янського мовознавства. — Запоріжжя, 2005: Кн. 1: А - Л. — 262 с., Кн. 2: М - Я. — 493 с.
13. Чучка П. Прізвиська закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. — Львів: Світ, 2005. — 704 + XLVIII с.

12. ОРФОГРАФІЧНІ СЛОВНИКИ

1. Жовтобрюх В.Ф. Сучасний український орфографічний словник. — Харків: Веста: Видавництво “Ранок”, 2005. — 800 с.
2. Лозова Н.Є. Дзвона чи дзвону? або –а (-я) чи –у (-ю) в родовому відмінку: Словник-довідник / Н.Є. Лозова, В.Б. Фридрак. — К.: Наук. думка, 2007. — 168 с.

13. СЛОВНИКИ ПРАВИЛЬНОСТІ МОВЛЕННЯ

1. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. — 3-тє вид., випр. — К.: Знання, 2006. — 367 с.

14. ГРАМАТИЧНІ СЛОВНИКИ

1. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. — 340 с.
2. Полюга Л.М. Словник українських морфем: понад 45 000. / Л.М.Полюга. — Вид. 3-є, допов. і випр. — К.: Довіра, 2009. — 554 с.
3. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова. — Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. — 416 с.

15. СЛОВОТВІРНІ СЛОВНИКИ

1. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. — Тернопіль: Джура, 2007. — 260 с.

16. ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

1. Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2007. — 478 с.
2. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
3. “Українська мова”. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. К.: “Укр. енцикл.”, 2007. — 752 с.

17. АСОЦІАТИВНІ СЛОВНИКИ

1. Мартінек С. Український асоціативний словник / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Вид. 2-ге, стер. — Л. : ПАІС, 2008. — Т. 1 : Від стимулу до реакції. — 344 с., Т. 2 : Від реакції до стимулу. — 468 с.

18. СЛОВНИКИ ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ

1. Бобух Н.М. Словник антонімів поетичної мови / Київський міжнародний університет. — К.: КиМУ, 2005. — 297 с.

19. МЕТОДИЧНІ СЛОВНИКИ

1. Кочан І., Захлюпана Н. Українські лінгводидакти крізь призму часу: словник-довідник / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л. : ПАІС, 2009. — 168 с.
2. Methodisches Lehrerlexikon. Словник методичних термінів: (посібник для вчителя) / Чернівецька обласна держ. адміністрація. Управління освіти і науки; Обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти / С.М.Микитюк (уклад.), С.І. Ляшенко (уклад.). — Чернівці, 2008. — 68 с.

20. СЛОВНИКИ МІФОЛОГІЇ

1. Волочай В.Г. Словник імен богинь дохристиянських цивілізацій: Понад 500 статей / Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського. — Вінниця: О.Власюк, 2005. — 326 с.
2. Плачинда С.П. Словник давньоукраїнської міфології. — Вид. 2-ге, доп. — К. : Велес, 2007. — 240 с.

21. СЛОВНИКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ДІЛОВОЇ МОВИ

1. Євтушенко Л.І., Гнатюк І.М., Міхненко Н.Ф., Шевченко Н.О., Шпак Н.А. Англо-українсько-російський тематичний словник ділової лексики = Англо-українсько-русский тематический словарь деловой лексики: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Людмила Іванівна Євтушенко (заг.ред.). — 2 вид., доп. — К. : Фірма “ІНКОС”, 2009. — 392 с.
2. Шевчук С.В. Російсько-український словник ділового мовлення = Русско-украинский словарь деловой речи / С.В.Шевчук. — 2-ге вид., переробл. і доп. — К.: Вища школа, 2008. — 487 с.

22. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СЛОВНИКИ

1. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Юрій Іванович Ковалів (авт.-уклад.) — К.: Видавничий центр “Академія”, 2007. — (Серія “Енциклопедія ерудита”). Т. 1 : А (аба) - Л (лямент). — 608 с.
2. Оліфіренко С.М., Оліфіренко В.В., Оліфіренко Л.В. Універсальний літературний словник-довідник. — Донецьк : БАО, 2008. — 432 с.

23. ЕЛЕКТРОННІ СЛОВНИКИ

1. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / За загальною редакцією доктора філологічних наук, професора В.В. Дубічинського. — Х.: ВД “ШКОЛА”, 2009. — 1008 с. + CD.
2. Українська Академія Наук [електронний ресурс]: російсько-український словник (1927-1933). — К.: К.І.С., 2007. — CD.

На сьогодні комп'ютери займають все більш значне місце не тільки серед програмістів і інженерів, але і в середовищі найрізноманітніших користувачів, включаючи лінгвістів, перекладачів і фахівців, що мають потребу у оперативному перекладі іншомовної інформації. У зв'язку з цим комп'ютерні словники є дуже зручним підручним засобом в цілях економії часу і оптимізації процесу розуміння іншомовної інформації. Крім того, зараз є програми-перекладачі, які можуть проводити більш-менш адекватний переклад іншомовних текстів і можуть бути підмогою в роботі фахівців різних профілів.

Особливої актуальності ця тема набуває, якщо врахувати той факт, що саме в даний час Україна все більш інтегрується в міжнародне співтовариство і

що, разом з економічними і політичними бар'єрами, перешкоджають цьому багато в чому бар'єри мовні. Разом з тим професійних перекладачів, здатних і охочих здійснювати подібний процес комунікації співтовариств у всіх сферах науки і культури, не так багато, наслідком чого є той факт, що послуги їх недешеві. Тому саме зараз особливо актуальний пошук шляхів максимально автоматизувати процес перекладу, здійснюваного людиною, щоб, з одного боку, максимально полегшити нелегку працю людини-перекладача, а з іншого – зробити цю працю максимально ефективною. Здійснити подібне можна, лише максимально інтегрувавши зусилля фахівців в областях кібернетики, програмування, психології, а головне – лінгвістики.

Комп'ютерна лексикографія займає чільне місце в комп'ютерній лінгвістиці як комп'ютерний лексикографічний інструментарій у мовознавстві.

Завдання комп'ютерної лексикографії – розробити комп'ютерні алгоритми, програми, системи та технології для укладання та використання словників.

Лексикографічні системи дають змогу формувати словникові статті; зберігати текстову, візуальну та звукову інформацію; здійснювати обробку словникової інформації (аналіз, пошук, фільтрування, відтворення тощо). Використання у словникових статтях аудіо- та відеоінформації вимагає потужного програмного та технічного забезпечення і призводить до ускладнення структури баз даних та інтерфейсу користувача лексикографічних систем.

Комп'ютерні лексикографічні системи і програми залежно від мети їх використання можна поділити на дві великі групи:

- a. програми підтримки лексикографічних робіт;
- b. автоматичні словники різних видів, що містять лексикографічні бази даних.

Автоматичні словники розробляють як для інших програм обробки текстової інформації (програм-перекладачів, програм перевірки орфографії та автоматичного виправлення граматичних помилок тощо), так і для кінцевого споживача у вигляді окремого програмного лексикографічного виробу

Комп'ютерним словником у комп'ютерній лексикографії часто називають “словник, процедури укладання якого здійснює комп'ютер”. Однак багато авторів, зокрема, розглядаючи традиційні книжкові словники та їх аналоги на електронних носіях, часто одночасно вживають на їх позначення терміни автоматичні словники, електронні словники та комп'ютерні словники.

На нашу думку, потрібно виокремити не тільки те, на яких пристроях / носіях та якими засобами укладається словник, але й якими пристроями та засобами й з яких носіїв він відтворюється.

З огляду на зазначене, на противагу паперовим версіям словників або книжок (видрукованих на папері) можна поставити електронні словники, записані за допомогою електронних пристроїв на електронних носіях інформації. Серед електронних носіїв інформації та пристроїв необхідно виокремити такі, як персональний / портативний комп'ютер, кишеньковий перекладач / словник, мобільний телефон, компакт-диск.

З нашого погляду, терміни автоматичні та електронні словники можна вважати загальнішими та рівнозначними, а термін комп'ютерні словники – як один з їх підвидів.

Таким чином, *автоматичні або електронні словники, за їх носієм та засобами відтворення, поділяємо на:*

- 1) *комп'ютерні* (словники, які відтворюються з допомогою персонального або портативного комп'ютера);
 - *стаціонарні* (встановлюють на жорсткому диску комп'ютера);
 - *переносні* (записують на компакт-дисках і відтворюються на комп'ютері тільки за наявності в дисководі);
 - *інтернет-словники* (розміщують на комп'ютері-сервері в мережі й доступні з Інтернету).

Можливі комбінації таких комп'ютерних словників.

- 2) *кишенькові* (записані на кишенькових електронних пристроях тощо та відтворюються їх засобами, наприклад кишенькові перекладачі);
- 3) *мобільні* (записані в мобільних телефонах та відтворюються на екрані телефону) тощо.

Сьогодні ринок програмного забезпечення пропонує велику різноманітність комп'ютерних словників — від мультимедійних енциклопедичних словників до вузькофахових спеціалізованих. Однак ці словники переважно розроблено та видано поза межами України.

Серед осн. українських комп'ютерних словників можна назвати:

1. інтегрована лексикографічна система “Словники України”, Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України (версія 1.05 – реєстр понад 233 000 слів, вміщує 5 словників української мови: орфографічний, орфоепічний, словник синонімів, словник антонімів та словник фразеологізмів);
2. електронний тримовний російсько-українсько-англійський багатотематичний тлумачний словник MultiLock v.3.80 (27 000 термінів);
3. галузевий нормативно-термінологічний центр нафтогазового комплексу;
4. компакт-диск зі збіркою українських академічних словників 30-х років у форматі pdf, зокрема “Російсько-український словник” (1924-1933 рр., гол. ред. А.Кримський, С.Єфремов), видавництво “К.І.С.”, 2007 р.
«Російсько-український академічний словник» (1924-1933 рр.) за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова
Норми літературної української мови О.Синявського
Правописний словник Г.Голоскевича
Російсько-український словник О.Ізюмова
Російсько-український словник правничої мови
Російсько-український словник термінів фізики і хімії М.Вікула
Російсько-український словничок термінів природознавства і географії К.Дубняка
Російсько-український фразеологічний словник В.Підмогильного, Є.Плужника
Словник ділової мови М.Дорошенка, М.Станиславського, В.Страшкевича
Словник природничої термінології
Словник технічної термінології І. Шелудька, Т.Садовського
Український стилістичний словник І.Огієнка

5. Технічним комітетом стандартизації науково-технічної термінології Держспоживстандарту та Міністерства освіти і науки України (ТК СНТТ) у 2004 р. започатковано проект видання паперових словників термінографічної серії *СловоСвіт* одночасно з їхніми комп'ютерними версіями на компакт-дисках.

Комп'ютерні словники полегшують роботу користувача. Вони мають певні **переваги** від звичайних словників, основними з яких є:

- сталість словникового складу звичайного словника і безперервне поповнення машинного словника;
- змінність машинного словника забезпечує високу ефективність роботи;
- вихідний список слів звичайного словника визначається типом словника й інтуїцією і званням лексикографа.

За допомогою словників користувач може спокійно користуватися Інтернетом, різними програмами, в яких потрібно знати іноземні мови. Це збільшує ефективність роботи з даними і пришвидшує темпи опрацювання програми.

Міністерство освіти та науки України
 Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
 кафедра української мови Інституту філології

Спеціалізація
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Лекція
УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

8. Особливості термінологічних словників:
 - джерела лексики до термінологічних словників;
 - структура словникової статті;
 - вимоги до визначення поняття у словнику.
9. Класифікаційна схема термінологічних словників.
10. Історія української термінологічної лексикографії.
11. Проблемні аспекти у розвитку української терміносистеми.

Рекомендована література:

26. Демська О. Вступ до лексикографії. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2010. – 266 с.
27. Д’яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 208 с.
28. Іванова О. Термінологічні словники: класифікаційні ознаки // Українська мова. – 2006. - № 4. – С. 84-94.
29. Кочерга О., Непийвода Н. Тенденції української термінологічної лексикографії // Урок української. – 2000. - № 3. – С. 25-29.
30. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с.
31. Прикладне термінознавство: Навчальний посібник: Частина I / За ред. В.В. Дубічинського та Л.А. Васенко. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2003. – 145 с.
32. Тараненко О.О. Лексикографія // Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, 2004. – С. 296-297.

Словники:

1. Бук С. 3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови / Наук. ред. Ф.С. Бацевич. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 192 с.
2. Гнатишена І.М., Кияк Т.Р. Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології. — К. : КМ Academia, 1996. — 203 с.
3. Головащук С.І. Російсько-український словник сталих словосполучень. – К.: Наук. думка, 2001. – 640 с.
4. Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 слів і словосполучень / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка, О.І. Хом’як, А.А. Дем’янюк; За ред. Л.І.Шевченко – К.: Арій, 2008. – 672 с.
5. Сіренко Г.О. Тлумачний словник наукових термінів з буквою Г [текст]: Близько 8000 термінів / Г.О. Сіренко, О.В. Кузишин. – Івано-Франківськ: [Третяк І.Я.], 2007. – 317 с.
6. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад, і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 896 с.

ЛІНГВІСТИЧНІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

1. Бережняк В.М., Пасік Н.М. Вступ до мовознавства: Словник-довідник лінгвістичних термінів: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей / Ніжинський державний педагогічний університет імені М.Гоголя. – Ніжин: НДПУ ім. М.Гоголя, 2004. – 152 с.
2. Ганич Д., Олійник І. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк. Голов. вид-во, 1985. – 360 с.
3. Демський М.Т., Краснова Л.В. Словник метамови інтерпретатора художнього тексту: Навчальний посібник для студ. філол. спец. / Інститут системних досліджень; Дрогобицький педагогічний ін-т ім. І.Я. Франка. — К., 1994. — 56 с.
4. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
5. Кротевич Є., Родзевич Н. Словник лінгвістичних термінів / За заг. ред. С.В. Кротевича. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.
6. Словник лінгвістичних термінів / Укл.: Левицький В.В., Іваницька М.Л., Іваницький Р.В. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – 29 с.
7. Ципердюк О.Д. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Термінологічний словник / Оксана Ципердюк. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 84 с.
8. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманіт. дисциплін та гуманіт. інформатики / Міжнародний фонд “Відродження” — К. : АртЕк, 1998. — 335 с.

1. ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ

Теорією і практикою укладання термінологічних словників займається **термінологічна лексикографія (термінографія)**, до основних проблем якої належать:

- розроблення методології та конкретних прийомів створення спеціальних словників;
- вироблення науково обґрунтованих принципів відбору спеціальної лексики для окремих типів термінологічних словників, а також єдиних принципів організації, подання (тлумачення, перекладу, опису тощо) лексичних одиниць у спеціальних словниках для створення оптимальних умов користування ними;
- розроблення принципів класифікації і типології термінологічних словників.

1.1. ДЖЕРЕЛА ЛЕКСИКИ ДО ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ.

Термінологічні словники є різновидом лінгвістичних словників, у яких подано термінологію однієї або кількох галузей знань / діяльності.

Укладання термінологічного словника починають з того, що з різних джерел відбирають терміни. Джерела можуть бути такими:

- монографії та статті відомих вчених та фахівців-практиків;
- підручники для вищих навчальних закладів, що містять чіткі визначення понять і стандартизовані терміни;
- галузеві енциклопедії;
- вторинні документи: реферати й анотації з реферативних журналів; опис винаходів.

Після відбору термінів складають словник термінологічного словника — реєстр одиниць (слів, словосполучень, скорочень, символів, сполучень слів і символів), які слід визначити та описати.

2.2. СТРУКТУРА СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ.

Для термінологічних словників дуже важливою ознакою є наявність і зміст лівої та правої частин словникової статті:

- ліворуч — заголовне слово (термін);
- праворуч — семантизація заголовного слова, що може містити такі відомості про термін:
 1. зазначення щодо сфер вживання терміна;
 2. переклад цього заголовку, якщо це перекладний словник;
 3. граматична характеристика терміна:
 - вказують, яка це частина мови;
 - наводять закінчення іменників чоловічого роду у Р.в.;
 - наводять закінчення іменників жіночого роду у Д. і М. в., якщо є чергування приголосних;
 - наводять наголоси в однині та множині, якщо вони змінні;
 - зважаючи на те, що в мові науки і техніки дієслова вживають найчастіше у формі 3-ї особи однини і множини, у словниках до всіх дієслів вказують саме ці закінчення;
 4. дефініція — визначення поняття, що позначено саме цим терміном;
 5. приклади на сполучуваність терміна з іншими словами;
 6. похідні слова, етимологія (походження), синоніми, антоніми.

За змістом лівої частини словникової статті розрізняють **власне словники термінів і словники терміноелементів**. До останніх відносять, наприклад, словники інтернаціональних морфем.

За змістом правої частини словникової статті розрізняють: термінологічні перекладні словники; словники, в яких наведено визначення понять (їх традиційно називають тлумачними); словники-довідники; словники-переліки термінів або понять (дескрипторні й ідеографічні словники).

Ідеографічний термінологічний словник відрізняється від традиційного термінологічного словника тим, що основою його структури є не алфавітний список термінів, а список понять.

Кожна словникова стаття розпочинається номером і назвою поняття, а потім йдуть його синоніми та слова, з якими воно може сполучатися у певній тематичній групі тобто дається уявлення про семантичне поле цього поняття

2.3. ВИМОГИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ У СЛОВНИКУ.

У процесі визначення поняття слід пам'ятати про такі вимоги.

1. Поняття та його визначення мають бути пропорційними. Наприклад, якщо ми визначимо поняття *«центрифуга»* як *апарат для розподілу рідинних неоднорідних систем без застосування фільтрів*, то таке визначення буде ширшим, ніж саме поняття, через те, що воно охоплює й поняття *«фільтри»*, що не належить до поняття *«центрифуга»*.

Правильним буде визначення поняття «*центрифуга*» як *апарата для розподілу рідинних неоднорідних систем під дією відцентрових сил.*

2. Ознака для визначення поняття мусить бути суттєвою для відповідної галузі знання або діяльності. (Наприклад, якщо ми визначимо поняття «*метали*» як *прості речовини, що мають блиск*, то це визначення не буде придатним для матеріалознавства. Суттєвою для нього буде ознака, що характеризує специфічну побудову атомів металу.) Цю вимогу слід враховувати під час визначення понять, що використовують у різних галузях, наприклад, термін «*золото*» матиме різні визначення у геології, матеріалознавстві, хімії, економіці.

2. КЛАСИФІКАЦІЙНА СХЕМА ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ

Класифікація словників – практичний систематизований опис словників та їхніх жанрів, що склалися історично в тій чи іншій національній лексикографічній традиції або в тому чи іншому культурному ареалі.

Спроби класифікації словників у загальній лексикографії робили П.М.Денисов («Основны́е проблемы теории лексикографии»), Ю.К.Якимович («Типология словарных изданий»), В.В.Морковкін («Типология филологических словарей»), В.В.Дубічинський («Теоретическая и практическая лексикография»), О.О.Тараненко («Словник» // Українська мова) та ін.

Названі класифікації лягли в основу типології термінологічних словників з урахуванням їхніх специфічних характеристик. Питанням класифікації термінологічних словників присвячено низку праць, серед них дослідження В.Н.Сергєєва, Ю.В.Козлова, В.М.Перерви, О.С.Герда, В.М.Лейчика, З.І.Комарової, М.В.Комової, В.В.Дубічинського, С.В.Гриньова та ін.

Класифікаційна схема термінологічних словників.

1. Тематичний обсяг:

- **поліфункціональні** термінологічні словники охоплюють термінологію всіх провідних галузей знань, загальнонаукову термінологію, що є рідкісним явищем в українській термінографії. У нас є такий словник наукової термінології, що охоплює суспільні науки, біологію, хімію, медицину, математику, фізику, техніку, науки про землю і космос;
- **багатогалузеві** словники містять термінологію декількох суміжних галузей знань: «Російсько-український словник для ділових людей» О.О.Тараненка, В.М.Бріцина (1996) містить термінологію ділової, суспільно-політичної, фінансово-економічної, комерційної, виробничої та деяких інших галузей суспільної діяльності.
- **галузеві** словники представляють термінологію однієї галузі;
- **вузькогалузеві** словники репрезентують окремі галузеві підсистеми, термінологію певної навчальної дисципліни. Напр., існують окремі словники з молекулярної біології, дорожньобудівних та мостобудівних термінів тощо.

2. Спосіб семантизації термінів та призначення словника:

- **тлумачні** – одномовні словники, у якому подається пояснення значення терміна, його граматичні та стилістичні особливості, синоніми та антоніми тощо. Саме цей тип спеціального словника містить найповнішу інформацію про термін, що дозволяє використовувати його як основу для розроблення інших типів словників;
- **перекладні** словники, де до реєстрових слів однієї мови даються відповідники іншими мовами, відповідно він може бути дво- і багатомовним. Такий словник розрахований в першу чергу на перекладачів та на тих, хто вивчає іноземні мови. Такі словники у нас є у зоології, металургії тощо;
- **тлумачно-перекладні** словники не мають одностайної думки серед лексикографів щодо доцільності їх створення. На думку С.В.Гриньова, укладання словника комплексного призначення пов'язане зі значними труднощами для автора та незручностями для читачів, оскільки у такому словнику один вид послуг обов'язково робиться за рахунок іншого, тобто або подається ґрунтовне тлумачення, але страждає якість перекладу, або зменшується обсяг тлумачення, але подається повний переклад термінів. З іншого боку, Л.В.Щерба вказував на те, що перекладний словник не дає повного уявлення про багатозначність слова. а лише допомагає здогадуватися про їхнє значення в контексті. Такі словники у нас існують у лісотехнічній галузі, медицині, БЖД, пожежної безпеки, ринкової економіки тощо;
- **навчальні** словники (одномовні та багатомовні) перш за все розраховані на викладачів і студентів, оскільки можуть бути використані ними як навчальні посібники. Вони містять найбільш уживані та розповсюджені терміни з певної галузі знань, характеризуються наявністю при кожному слові мінімально необхідної лексикографічної інформації, поділом лексики на продуктивну і рецептивну, наявністю методичних вказівок щодо оволодіння матеріалу, аналізу термінів, напр.: “Російсько-український термінологічний словник: Вагони та вагонне господарство. Локомотиви. Словник” (Укладачі Б.Є.Бондар, О.О.Бочарова, В.В.Колбун, 2005);
- **енциклопедичні** словники подають стислу характеристику подій, явищ, предметів, абстрактних понять, персоналії. Їх реєстр становлять в основному іменники та іменникові словосполучення. Залежно від інформації, яка подається у словнику, та призначення виділяють:
 - енциклопедії (“Українська мова. Енциклопедія”, “Енциклопедія українознавства” (гол.ред. В.Кубійович));
 - енциклопедичні словники;
 - довідники;

➤ ілюстративні словники;

- **інформаційні** словники, до яких належать класифікатори, рубрикатори, дескрипторні, частотні словники, орієнтовані на виконання завдань інформаційного пошуку в різних автоматизованих системах. Їх реєстр містить не лише терміни, але й номенклатурні одиниці, термінологічні словосполучення, необхідні для пошуку інформації, і так звані ключові слова (пошукові терміни).

3. Функція словника:

- **інвентаризаційні**, метою яких є максимальне відображення лексики певної галузі знань. Вони укладаються на етапі формування, швидкого розвитку або корінних змін термінології конкретної науки, особливістю якого є наявність великої кількості синонімів, метадіалектів наукових шкіл та ідіолектів окремих учених, багатозначне використання термінів, неусталеність значень термінів. Такими є словники кінця XIX – початку XX століття, оскільки на цьому етапі розвитку української термінології основним заданням було інвентаризувати весь термінологічний матеріал для подальшого впорядкування;
- **нормативні**, метою яких є встановлення норм терміновживання. Він, з одного боку, є свідченням наявності сформованої системи понять та стабільності семантичної парадигми. З іншого боку, нормативний словник покликаний допомагати у вивченні терміносистем української та інших мов (якщо він перекладний), сприяти розвиткові української літературної мови, становленню, нормалізації та впорядкуванню національної термінології, правильному вживанню термінів і номенклатурних одиниць у писемній і усній мові. Характерною особливістю нормативного словника є наявність розвиненої системи позначень і відбір термінів на основі суворого критерію. Більшість сучасних термінологічних словників є нормативними.

4. Аспект описання лексики (грунтується на рівнях мови і визначає аспекту орієнтацію словника), яка може бути:

- **орфографічна** (орфографічний словник термінів);
- **словотвірна** (словник терміноелементів: “Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології” І.М.Гнатишеної, Т.Р.Кияка (1996));
- **синтаксична** (фразеологічний словник: “Фразеологія ділової мови” В.Підмогильного, Є.Плужника (1927));
- **семантична** (словник термінів, словник номенклатурних одиниць).

Оскільки мова реагує на найменші зміни в нашому житті, а особливо у науці, її лексичний склад постійно поповнюється новими термінами, які

відображаються у *словниках нових термінів* (А.В.Василюк “Нові педагогічні поняття: Англо-польсько-український словник” (1998)).

5. *Обсяг словника:*

- повні: понад 100 тис. слів;
- короткі: понад 10 тис. слів;
- словники-мінімуми.

6. *Порядок розміщення лексичного матеріалу:*

- **формальний.** Можуть бути формальні словники *алфавітні* – прямі чи зворотні; *алфавітно-гніздові*, в яких у загальному алфавітному реєстрі всі або певна частина однокореневих слів подаються в одній гніздовій статті, завдяки чому висвітлюються їхні семантичні та словотворчі зв'язки;
- **тематичний** принцип: ідеографічні (тематичні) і тематично-алфавітні. *Ідеографічний* словник – це словник з розміщенням матеріалу за семантичними полями від родових до видових. В *тематично-алфавітних* словниках використовується комбінований спосіб подання лексики в основному показчику з використанням елементів формального розміщення. Сюди належать словники, реєстр яких укладено за тематичними розділами, всередині яких використовується алфавітний або гніздовий спосіб розміщення лексики. Тематичний порядок розміщення матеріалу є ефективним у навчальних словниках, оскільки він сприяє виявленню системних зв'язків термінів через розкриття смислових відношень між окремими термінами і, таким чином, дає можливість при засвоєнні матеріалу іти через аналіз термінів до їхнього розуміння і запам'ятовування їхніх значень.

7. *Носій інформації:*

- паперові (традиційні) словники;
- електронні, які зручні у застосуванні, зберіганні. Вони також мають ряд переваг у плані доопрацювання (внесення нових термінів) та перевидання.

Кількість диференційних ознак може бути збільшена з появою нових типів термінологічних словників.

3. ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Українська термінологічна лексикографія започаткована в другій половині ХІХ ст. працями І.Гавришкевича («Початок до уложення термінології ботанічної руської», 1852), І.Верхратського («Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної», 6 випусків, 1864-1879; цього автора вважають фундатором української термінології), О.Роговича («Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них», 1874) та ін.

Інтенсивного розвитку українська термінографія набула з кінця 20-х рр. ХХ ст., задовольняючи потреби у галузевих словниках. За кілька років було складено близько 20 шкільних термінологічних словників з природознавства, географії, фізики, хімії та ін. Починаючи з 1918 р., створюються словники-проекти фізичної, природничої, сільськогосподарської, технічної та ін. термінологій, ботанічної та зоологічної номенклатур. До 1933 р. було видано понад 80 термінологічних словників (переважно російсько-українських). Аналіз навіть певної частини з них — технічних словників — дозволяє виокремити низку концептуальних положень, якими керувалися тогочасні лексикографи, а саме [3, 36]:

- основу кожної української терміносистеми мають становити слова рідної мови;
- іншомовні терміни треба засвоювати безпосередньо з мови-продуцента без прямого впливу будь-якої мови-посередника;
- у термінах повинно бути дотримане оптимальне співвідношення між прийнятою назвою та поняттєвим змістом, вкладеним у цей термін.

Проте назвати ці лексикографічні праці беззастережно словниками з певних галузей знання або діяльності не можна, бо вся серія навіть мала назву «Матеріали до української термінології і номенклатури». Те, що було зібране в словниках 20-х років, потребувало ще серйознішого обговорення, і їх автори, як правило, були свідомі цього. Та події 30-х років, зокрема, політичні репресії, перервали цей природний науковий процес і не дали можливості провести подальшу роботу.

Основним завданням автори таких словників ставили не стільки унормування української термінології, скільки збирання і опрацювання народного і літературного термінологічного матеріалу.

Безперечно, в цих словниках зібрано надзвичайно багатий і цінний матеріал, але в наш час механічно передруковувати їх і рекомендувати як нормативні термінологічні словники не можна. Взагалі, використовуючи ці словники, варто враховувати фактор часу.

Другий етап у створенні серії українських термінологічних словників припадає на 50-80-ті роки ХХ століття. В 1957 році було створено Словникову комісію, яка мала визначати основні принципи укладання термінологічних словників.

Упродовж 1959-79 років було видано низку галузевих словників (понад 70), переважно російсько-українських, що відбивали тогочасний стан розвитку фізики, гідротехніки, електротехніки, теплотехніки, гірничої справи, ботаніки, ветеринарії, хімії, швейного виробництва тощо. Серед них можна згадати «Російсько-український технічний словник» (1961, 80000 термінів), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963, близько 32000 термінів).

Певним недоліком виданих словників була орієнтація на принцип мінімальних розходжень з російськими аналогами (в основному це призвело до калькування російських термінів). У зв'язку з тим, що російською мовою друкувалися майже всі наукові праці та підручники, то відповідно і науковці здебільшого користувалися російською термінологією [52].

Названий період позначився поступовим спадом процесу творення й унормування української наукової термінології.

90-ті роки ХХ ст. — початок ХХІ ст. є найпродуктивнішими у розбудові української термінографії. Визначальним для цього процесу стає законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, поширення її функцій.

У процесі укладання нових термінологічних словників починають брати активну участь як лінгвісти, так і фахівці різних галузей знання та діяльності.

Упродовж 1990-2007 рр. в Україні вийшло понад 600 галузевих словників. Серед словників, що охоплюють термінологію багатьох галузей знань, можна виділити [52]:

1. «Російсько-український словник наукової термінології» у трьох книгах (близько 320000 термінів), перша з яких — «Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки» (до 100000 термінів) вийшла у 1994 р., друга — «Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина» (близько 100.000 термінів) — 1996 р., третя — «Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос» (близько 120.000 термінів) — 1998 р.;
2. «Українсько-російський словник наукової термінології» за загальною редакцією Л.О.Симоненко (К., 2004);
3. «Словник-довідник термінів судової медицини» О.Герасименка (редактор-лексикограф Л.О.Симоненко — К., 2002).

Названі словники є нормативними, вони обіймають загальнонаукову та широковживану термінологію різних галузей знання або діяльності.

Сьогодні в українській термінографії спостерігаються дві тенденції:

- беззастежне відновлення термінології 20-30-х років, спрямоване на заміну вже усталених термінів (наприклад, «Словник фізичної лексики. Українсько-англійсько-німецько-російський» В.Козирського, В.Шендеровського, де відомі всім зі шкільної лави терміни *діаметр*, *мастило*, *маятник*, *трубопровід* замінено відповідно словами: *поперечник*, *шмаровидло*, *вагадло* / *хитун*, *руровід* / *рурогін* та багато інших подібних словників [40, 90]);
- зловживання іншомовними, переважно англійськими термінами, що особливо помітно у сферах обчислювальної техніки (*інтерфейс*, *кластер*, *драйвер*, *модем*, *файл*, *сканер*, *джойстик*, *трекбол*, *хаб*, *тачпад*), економіки (*менеджер*, *лізинг*, *консалтинг*), банківсько-фінансової справи (*дефолт*, *інвестор* та ін.).

Найпоширенішим типом в українській термінографії є перекладний двомовний словник. Більшість двомовних словників, виданих в Україні, — російсько-українські та українсько-російські.

У Харкові сьогодні активно діє Термінологічний центр в інституті НДПАСУтрансгаз. З 1995 р. Термінологічний центр, укладаючи тримовні тлумачні словники для потреб галузі, створив Єдину термінологічну базу даних (ЄТБД), яка містить близько 26000 українських термінів, їхні російські та англійські відповідники (вибір цих мов зумовлено тим, що саме англійською та

російською мовами в Україну надходить основний потік науково-технічної інформації), а також тлумачення українською та російською мовами. Для цього було оброблено близько 2000 літературних джерел, перш за все, законодавчі та нормативні акти, стандарти та словники Міжнародної організації зі стандартизації (ІЗО) і Міжнародної електротехнічної комісії (ІЕС), державні національні стандарти України (ДСТУ), міждержавні стандарти (ГОСТи), енциклопедичні видання, тлумачні та перекладні словники, праці з термінознавства та лексикографії, довідники та підручники з відповідних галузей знань, статті в наукових виданнях, матеріали науково-технічних конференцій тощо.

Досвід свідчить, що використання цих словників значно полегшує упорядкування та опрацювання документації, перекладання її з української та на українську мову, а також дозволяє підвищити якість текстів завдяки правильному вживанню стандартизованої та рекомендованої термінології.

4. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ:

- варіантність у використанні термінів;
- використання калькованих, переважно з російської мови, термінів, які не відповідають системі української мови;
- значне засилля іншомовної термінології в українській мові за наявності національних відповідників;
- надмірність у вживанні складноскорочених слів і скорочень;
- двозначність у трактуванні певних понять через значеннєву недосконалість термінології.

Відкритість терміносистем сприяє запозиченню іншомовних елементів з інших мов. Найчастіше українська мова запозичувала слова з російської і польської мов. Говорити однозначно про позитивні чи негативні наслідки таких запозичень не можна, бо вони мають дві особливості:

- сучасна термінологія засмічена непотрібними кальками, перенасичена російськомовними чи польськими коренями;
- нерідко російські чи польські мовні звороти яскраво впліталися в канву української фахової мови, напр.: *розшук, обшук, повірений, шпиталь, кав'ярня, візитівка*.

У сучасній термінології спостерігається відродження термінів з мовного обігу 20-30 років, напр.: *летовище (льотовище, льотовисько), руханка (фізкультура), знімка (знімок), світлина* тощо.

Водночас спостерігається творення сучасної національної терміносистеми з використанням загальноприйнятих міжнародних лексем, напр.: *менеджер, маркетинг, дистриб'ютор, дизайн* тощо.